

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ЗАБОНҲОИ
ХОРИҶИИ ТОҶИКИСТОН БА НОМИ СОТИМ
УЛУҒЗОДА**

Ба ҳуқуқи дастнавис

**ВБД 809. 155.0 ТКБ 81.2Точ
3-91**

ЗУЛФОНИЁН РАҲИМ РАҶАБЗОДА

**ТАҲҚИҚИ ЛУҒАВИЮ МАЪНОӢ
ВА СОҲТОРИИ НОМВОЖАҲОИ
ҶУҒРОФИИ МИНТАҚАИ ПАНҶАКЕНТ**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми
филология аз рӯйи
ихтисоси 10.02.01. – Забони тоҷикӣ

Душанбе – 2023

Диссертатсия дар кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода иҷро шудааст.

Роҳбари илмӣ:

Муҳаммадҷонзода Олимҷон Обидҷон - доктори илми филология, профессор, раиси Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муқарризони расмӣ:

Ҳомидов Дилмурод – доктори илми филология, профессори кафедраи таърихи забон ва типологияи факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Қурбонмамадов Сомон Хушқадамович – номзади илми филология, дотсенти кафедраи забонҳо, муовини ректори Донишгоҳи давлатии тиббии Хатлон

Муассисаи пешбар:

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Ҳимояи диссертатсия ___-уми _____ соли 2024, соати 13:30 дар чаласаи Шурои диссертатсионии 6D.КOA-067 назди Институти забон ва адабиёти назди АМИТ ба номи Рӯдакӣ (Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21) баргузор мегардад.

Бо муҳтавои диссертатсия ва автореферати он дар китобхона ва сомонаи Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ АМИТ WWW.iza.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферат рӯзи «_____» _____ соли 2023 фириствода шуд.

Котиби илми
Шурои диссертатсионӣ,
доктори илми филология, дотсент

Юсуфов У.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Омӯзишу баррасӣ ва таҳқиқи номвожаҳои ҷуғрофӣ ҳар кишвар, ки аз умқи таърих маншаъ мегирад, дар марҳилаҳои ташаккули забони тоҷикӣ барои нишон додани инкишофи забону фарҳанги мардумони минтақа ва муаррифии тамаддуни онҳо ба ҳайси сарчашмаи муътамад муҳим арзёбӣ мегардад.

Дар таърихи ташаккули ҳар халқу миллат номҳои ҷуғрофӣ далели мавҷудияти забон, урфу одат, касбу кор, таҳаввулот ва ё ташаккулёбии фарҳанги ин ё он мардумро нишон медиҳад, ки он дар илми топонимика (ҷойномшиносӣ) омӯхта мешавад.

Ҷойномҳо (топонимҳо) як қисми ҷудоинопазири забоншиносӣ маҳсуб мешаванд ва дар дарозии таърих инкишофу таҳаввулот, забону фарҳанг ва тафаккури таърихи ҳар як халқро нишон медиҳанд. Онҳо аз ҷониби мардум офарида шуда, на танҳо номи ин ё он мавзёро ифода мекунанд, балки маълумоти арзишмандро дар бораи релеф, хусусиятҳои ҷуғрофӣ ва мавқеи ҷойгиршавии онҳо маҳфуз медоранд.

Оид ба эҳё ва ҳифзи номҳои ҷуғрофӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суҳанронии худ ба муносибати Рӯзи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон (4 октябри соли 2012) мефармоянд: «Яке аз масъалаҳои муҳим барои таърихи миллат ин гирдоварӣ ва омӯзишу таҳқиқи дақиқи номҳои ҷуғрофӣ мебошад. Бар асоси таҳқиқоте, ки аз ҷониби донишмандони хориҷӣ ва ватанӣ анҷом гирифтааст, ҳар як номи ҷуғрофӣ дар асоси манбаъҳои ҳатгӣ бояд мавриди омӯзиши илмӣ қарор дода шавад. Номҳои ҷуғрофӣ минтақа ба таъриху сарнавишти миллат иртибот дошта, таърихи рушду такомули забони моро инъикос менамояд»¹.

Ғайр аз ин, топонимҳо барқароркунандаи таърих, робитаи кишварҳо, муносибати забонӣ, милли, ҳаводиси замон ва ғайраҳо мебошанд, чунки «топонимҳо фаҳмиши моро дар бораи равандҳои гуногуни диахронӣ, аз ҷумла, дарки масъалаҳои таърихи забон ва ташаккули миллат дар тури таърих густариш медиҳад»².

Мубрамии мавзӯ дар он ифода меёбад, ки омӯзиши топонимикаи муосири тоҷик як равияи нав дар забоншиносии тоҷик маҳсуб меёбад. Сарфи назар аз дастовардҳои зиёди илмӣ масъалаҳои зиёди ин соҳа ханӯз ба таври мукамал таҳқиқи илмӣ нагардидаанд. Омӯзиши топонимҳо барои ифодаи хусусияти объектҳои ҷуғрофӣ ва мавқеи ҷойгиршавии онҳо

¹. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва сиёсати давлатӣ дар бораи забон (Наشري 2 бо тағйиру иловаҳо). /Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва сиёсати давлатӣ дар бораи забон. -Душанбе: 2018, -232.

². Розенфельд, А.З. Гидрографические термины в топонимике Таджикистана /А.З. Розенфельд. // Местные географические термины в топонимии. –М., 1976. - С. 184- 187. (156, 287).

аҳамияти бузург дошта, чиҳати муайян сохтани интисоби халқҳо ба ин ё он миллат, забону фарҳанг, анъанаҳои миллӣ муҳим арзёбӣ мешаванд.

Дар кори диссертатсионии мо таҳқиқи топонимикаи минтақаи Панҷакент бори аввал сурат мегирад, ки ин мубрами мазуъро нишон медиҳад.

Тавре маълум аст, Панҷакент маркази водии Зарафшон ба ҳисоб меравад. Дар ҳудуди он гузаштагони тоҷикон – суғдиён умр ба сар бурдаанд. Бинобар ин, дар топонимикаи ин минтақа бисёр номҳои суғдӣ ва иқтибосот аз дигар забонҳо маҳфуз мондааст.

Мубрамии мавзӯ боз дар он зоҳир мегардад, ки омӯзиши хусусиятҳои забонии топонимҳои минтақаи мазкур чиҳати таҳқиқи фарогири минбаъдаи топонимикаи минтақаи мусоидат карда, барои муайян кардани марҳилаҳои инкишофи таҳаввулоти топонимии забони тоҷикӣ, хусусиятҳои фарқкунандаи онҳо имконият фароҳам меорад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Дар омӯзиши масоили топонимикаи Тоҷикистон, ба ақидаи топонимшиноси рус Э.М. Мурзаев³, пеш аз ҳама, олимони рус – О.И. Смирнова, А.З. Розенфелд, В.С. Расторгуева, Ч. Эделман ва дигарон таваҷҷуҳ намудаанд.

Тавсеаи васеи омӯзиши номшиносӣ, аз ҷумла, топонимикаи Тоҷикистон дар таҳқиқотҳои илмӣ А.А. Фрейман, С.И. Климчитский, В.А. Лившиц, М.И. Стеблин-Каменский, М.Н. Боголюбова, Ж. Лазар, А.Л. Хромов, Р.Х. Додихудоев, Ш. Исмоилов, О. Маҳмадҷонов, Н. Офаридаев, Р. Шодиев, Д. Ҳомидов ва дигарон таҷассум ёфтааст, ки маҳз, ҳамин олимони аз ҷумлаи асосгузори мактаби номшиносии ҷуғрофӣ мебошанд⁴.

Азбаски ин корҳо дар асоси натиҷаҳои экспедитсияҳои лаҳҷашиносӣ ва кофтуковҳои бостоншиносӣ ба амал оварда шудаанд, онҳо, ҳамзамон, маълумоти хусусияти таърихи доштаро доранд, ки ба азнавбарқароркунии боэътимоди бештари ин ё он топонимҳо мусоидат менамоянд.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ.

Мавзӯи таҳқиқ, ки ба баррасии лугавию маъноӣ, решашиносӣ ва сохтори топонимияи минтақаи Панҷакент марбут аст, ба мавзӯҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи назария ва амалияи Донишгоҳи байналмилалӣ давлатии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улӯғзода мутобиқат мекунад.

³. Мурзаев, Э.М. Очерки топонимики /Э.М. Мурзаев. –М.: Мысль, 1974. – 382

⁴. Маҳмадҷонов, О. Номҳои ҷузъи таъриханд // Забон ва истиқлол (Маҷмуи мақолаҳо) /О. Маҳмадҷонов. – Душанбе 2001, -С. 136-140.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИКОТ

Мақсади таҳқиқот. Ҳадафи асосии таҳқиқот, муайян кардани топонимҳои минтақаи Панҷакент аз ҷиҳати хусусиятҳои луғавию маъноӣ, решашиносӣ ва сохторӣ мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Мувофиқи мақсадҳои гузашташуда вазифаҳои таҳқиқот муайян гардиданд:

- гузаронидани таснифоти луғавию мавзӯии топонимҳои минтақаи Панҷакент;
- муайян намудани хусусиятҳои луғавию маъноии топонимҳои минтақаи Панҷакент;
- нишон додани этимологияи номҳои минтақаи таҳқиқшаванда;
- тавсифоти сохтори номҳои ҷуғрофӣ минтақа;
- муайян кардани роҳҳои пайдоиши топонимҳои минтақаи Панҷакент.

Объекти таҳқиқ топонимҳои минтақаи Панҷакенти водии Зарафшон маҳсуб мешавад.

Мавзу (предмет)-и таҳқиқот пажӯҳиши луғавию маъноӣ ва сохтории номвояҳои ҷуғрофӣ минтақаи Панҷакент мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқотро асару мақолаҳои бунёдии ба масъалаҳои топонимикаю ономастика таълифнамудаи муҳаққиқони хориҷию ватанӣ, аз қабили А.А. Фрейман, Ж. Лазар, М.И. Стеблин-Каменский, Ҷ. Эделман, В.А. Лившиц, С.И. Климчитский, В.С. Расторгуева, Т.Н. Пахалина, А.Л. Хромов, О.И. Смирнова, П.Б. Лурье, Ш. Исмоилов, Н. Офаридасев, Ҷ. Алимӣ, О. Муҳаммадҷонов, Б. Алавлӣ, Б. Тураев ва дигарон ташкил медиҳад.

Асосҳои методологияи таҳқиқот. Барои амалисозии ҳадафҳои вогузуршуда дар диссертатсия методи ҳамзамонӣ (синхронӣ) қорбурд шудааст. Бо вучуди ин, аз рӯи зарурат, зимни таҳлили луғавию маъноӣ ё сохториву грамматикӣ усулҳои сохторӣ, ареалӣ, анҷомавӣ (формантӣ), забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, инчунин, мушоҳидаҳои инфиродӣ қорбурд шудаанд.

Сарчашмаи таҳқиқот пеш аз ҳама, маводдеро дар бар мегирад, ки тавассути муаллифи рисолаи илмӣ зимни сафарҳо ба минтақаи Панҷакенти водии Зарафшон ҷамъоварӣ шудааст ва маълумотҳо аз соқинони таҳҷойии минтақаи Панҷакент истифода карда шудаанд. Дар таҳқиқи қор, инчунин, аз “Феҳристи номи маҳалҳои Тоҷикистон”⁵ ва Харитаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи миқёси 1:100 000 истифода шудааст.

---

5. Феҳристи номи маҳалҳои Тоҷикистон/ Феҳристи номи маҳалҳои Тоҷикистон. Д.: Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи Миллии Тоҷик, 2013. - 332с. забоншиносии тоҷик ба таври системавӣ мавриди баррасӣ қарор мегирад.

Навғониҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар ин рисола ҳамин аст, ки бори аввал номвожаҳои чуғрофии минтақаи Панҷакент дар натиҷаи таҳқиқот бо таомули муқаррарии илмӣ маводди нави забонӣ ба даст оварда шудааст, ки барои бештар муайянкунии бозғимоди хронология, пайдоиш ва иқтисоди воҳидҳои топонимии минтақаи мазкур имкон додаву мусоидат менамояд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

Таърихи ташаккули ва тартиби системаҳои топонимии минтақаи Панҷакент мустақиман ба ҳаёти иҷтимоиву маънавии сокинони маҳалли мазкур, инчунин, ба релефи чуғрофии он алоқаманд аст.

1. Топонимикаи минтақаи баррасишаванда дар худ системаи оморӣ ва устуворро доро мебошад, ки дар тури асрҳо маҳфуз мондааст.

2. Воҳидҳои топонимии минтақа хусусиятҳои луғавӣ, маъноӣ, ва қисман фонетикӣ доро мебошанд.

3. Таҳлили решаниносии ҷойномҳо нишон дод, ки миқдори муайяни топонимҳои минтақа баромади сугдӣ-ягнобӣ доранд.

4. Дар феҳристи топонимҳои минтақаи Панҷакент шумораи зиёди иқтисоди, хусусан, аз забонҳои арабӣ, туркӣ-муғулӣ ва русӣ мавҷуд ҳастанд.

5. Дар ташаккули топонимҳо роҳи усулҳои анъанавии калимасозии калимабандии забони тоҷикӣ истифода бурда шудаанд.

Аҳамияти назарии таҳқиқот пеш аз ҳама, аз он иборат аст, ки дар он қонуниятҳои асосии луғавию маъноӣ ва сохтори ҷойномҳои минтақа бо таъиноти хусусиятҳои ҳосашон муқаррар карда шуданд.

Азбаски топонимикаи минтақавӣ дар забоншиносии тоҷикӣ ҳанӯз ба қадри кофӣ инкишоф наёфтааст, пас, ин таҳқиқот ҳолигии мавҷударо дар таҳқиқоти кулли системаи топонимии Тоҷикистон пур мекунад. Навовариҳои алоҳидае, ки дар қисми пешниҳодшуда ҷой доранд, метавонанд ба фаъл шудани эҷоди таҳқиқоти минбаъда оид ба масъалаҳои гуногуни топонимика мусоидат кунанд. Таҳқиқоти гузаронидашуда инчунин, ба таври амиқ имкон медиҳад, ки хусусиятҳои забонӣ ва фарҳангии қавмҳои ин минтақа бештар дарк карда шаванд.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он аст, ки натиҷаҳои бадастомадаро дар қоркард ва ҳалли масъалаҳои умумӣ оид ба топонимика, инчунин, дар навиштани фаслҳои дахлдори грамматикаи забони тоҷикӣ истифода бурдан мумкин аст.

Маълумотҳои топонимии дар рисола ба низоми овардашуда ва таҳлилшуда метавонанд дар амалияи фарҳангшиносӣ дар таълифи фарҳангҳои топонимикӣ, таърихӣ ва решаниносии на танҳо ба забони тоҷикӣ, балки дар дигар забонҳои эронӣ низ истифода шаванд.

Натиҷаҳои конкретии қор метавонад ҳангоми мутолиаи курсҳои махсус ва семинарҳои махсус, курсҳои таърихи топонимикии Тоҷикистон, этимологияи калимаҳо ва таърихи забони тоҷикӣ истифода бурда шавад.

Мубоикати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия ба шиносномаи ихтисос ва муҳтавои он ба тартиби муқарраршудаи таълифи диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илмҳои филология аз рӯйи ихтисоси 10.02.01. – Забони тоҷикӣ мубоикат менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот аз он иборат аст, ки масъалаи таҳқиқи луғавию маъноӣ ва решашиносии номвожаҳои ҷуғрофӣ минтақаи Панҷакентро бори нахуст дар шакли диссертатсияи илмӣ ба таври системанок таҳқиқ карда, доир ба этимологияи бархе аз номвожаҳои ҷуғрофӣ таҳқиқоти амиқу дурустро нишон додааст. Навиштани мақолаҳо оид ба мавзӯ ва суҳанронихо дар ҳамошишу конференсияҳо оид ба мавзӯи диссертатсия фаъолияти амалии рисоланавис доир ба қори диссертатсионӣ мебошад.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқот. Диссертатсия дар маҷлиси кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи байналмилалӣ давлатии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода (протоколи №5/1 аз 3-юми январи соли 2023) ва сексияи забоншиносии ҳамин Донишгоҳ (протоколи №7/4-4 аз 28-уми феввали соли 2023) муҳокима гардида, ба ҳимоя тавсия шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Нуктаҳои асосии диссертатсия дар 12 мақола, ки 5-тои он дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 7 наشريҳои илмӣ оммавии кишвар интишор гардидаанд. Ҳамчунин, дар шакли маъруза дар конференсияҳои илмӣ амалии ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ донишгоҳу донишқадаҳои Тоҷикистон – «Таҳқиқи масъалаҳои муҳими илмҳои гуманитарӣ, ҷомеашиносӣ ва дақиқ дар шароити бисёрфарҳангии таҳсилот» (ДДЗТ ба номи сотим Улуғзода, ш. Душанбе, 11.04.2022 -16.04.2022), «Рушди забони адабии тоҷик дар замони Истиклол: мушкилот ва дурнамо» (ДМТ, ш. Душанбе, 15.06.2022) баррасӣ ва муҳокима шудаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Тибқи мақсад ва вазифаҳои нишондодашуда рисолаи мазкур аз муқаддима, се боб бо фарогирии 20 фаслу зерфасли он, хулосаи қори илмӣ, номгӯйи номҳои ҷуғрофӣ минтақаи Панҷакент ва феҳристи адабиёти истифодашуда иборат аст, ки 180 саҳифаи чопи компютерӣро ташкил медиҳад.

Муҳтавои асосии диссертатсия

Дар муқаддима аҳамият ва навоҷарии илмӣ таҳқиқот асоснок карда шуда, дараҷаи омӯзиши мавзӯ муқаррар ва мақсаду вазифаҳои таҳқиқот муайян гардидааст, муқаррароти асосии барои дифоъ пешниҳодшуда тартиб дода шуда, усулҳои таҳқиқоти истифодашуда ва

манбаъҳое, ки аз онҳо маводди воқеӣ гирифта шудааст, нишон дода шудаанд.

Боби якуми рисола «**Таҳқиқи луғавию маъноии топонимҳои минтақаи Панҷакент**» ном дошта, аз 14 фасл иборат мебошад.

Дар **бахши аввали** боб масъалаҳои назариявии топонимика баррасӣ гардида, ҷиҳати корҳои илмӣ олимони хориҷӣ ва ватанин ба ин мавзӯ бахшидашуда, аз ҷумла, А.В. Суперанский, А.К. Матвеева, С. Роспонд, А.Л. Хромов, Р. Додихудоев, Ҷ. Алимӣ, Исмоилов, Н. Офаридаев, С. Сулаймонов, О. Маҳмадҷонов, Д. Ҳомидов, Б.Б. Тураев ва дигарон баррасии таҳлилии гузаронида шудааст.

Маводи топонимикӣ ҷамъоваригардидаи минтақаи Панҷа-кентро мувофиқи релефи ҷуғрофӣ ва хусусиятҳои табиӣ он ба ойконимҳо, оронимҳо, гидронимҳо, антропонимҳо, этнотопонимҳо ва ғайра ҷудо ва фарқ кардан мумкин аст.

Фасли дууми боби якум «**Ойконимҳои минтақа**» номгузорӣ шудааст.

Дар илми забоншиносӣ номшиносӣ барои муайян кардан ва омӯзиши бахшҳои мавҷудаи ономастикӣ равона гардида, бо истифода аз усули муқоисавӣ таъриҳӣ дар ҷанбаи диахронӣ ва ҳамзамонӣ (синхронӣ) амалӣ карда мешавад.

Бахшҳои ономастика аз рӯи категорияҳои номҳои хос ҷудо карда шудаанд. Дар байни онҳо, шумораи зиёдашон, дар навбати худ, ба зернамудҳои зерин тақсим мешаванд. Масалан:

- полионимҳо (номҳои шаҳру шаҳракҳо: Панҷакент, Суғдиён ва ғ.);
- комонимҳо (номҳои деҳаҳо ва номи гузарҳои алоҳида: *деҳаи Мазори Шариф; Гузари Шехо, Гузари Фониҳо, Гузари Таг, Гузари Боло, Гузари Гунбазихо* ва ғ. (*воқеъ дар дх. М.Ш. Ҷ.деҳ. Л.Ш.*));
- годонимҳо (номҳои хиббону кӯча, алоҳида: *хиббони Рӯдакӣ, кӯчаи Терешкова* (*воқеъ дар ш. Пҷк.*), *Зарафшон, Рӯдакӣ, Гулистон, Айни* ва ғ. (*кӯч. дар дх. Ғӯсари Ҷ.деҳ. Л.Ш.*));
- урбанонимҳо: *Дарвозаи Бухор, Чойхонаи Таги Камар, Истгоҳи Қавола, Истгоҳи Самарқанд* ва ғ. (*воқеъ дар ш. Пҷк.*);
- агоронимҳо (номҳои майдонҳо ва бозорҳои шаҳр): *майдони Исмоили Сомонӣ, майдонҳои Деваштич, Лоик Шералӣ, Бозор* (*воқеъ дар ш. Пҷк.*), *бозори Салоҳиддин* (*воқеъ дар дх. Ғӯсари Ҷ. дх. Л.Ш.*);
- эрготопонимҳо (номҳои ташкилоту муассиса ва корхонаҳо, аз қабили Рисзавод, Табакзавод ва ғайра (*воқеъ дар ш. Пҷк.*); заводи машруботбарории «Парандис», (*воқеъ дар дх. Ғӯсари Ҷ.деҳ. Л.Ш.*);
- хрематонимҳо (номҳои предметҳо ва объектҳои марбут ба ҳаёти маданияв равшаннамоӣ ва фарҳангиву хунарий ва ғайра: *Кохи фарҳанги шаҳри Панҷакент* (*воқеъ дар ш. Пҷк.*), *Хонаи фарҳанги «Марғедар»* (*воқеъ дар дх. Ғӯсари Ҷ.деҳ. Л.Ш.*);
- хоронимҳои шаҳрӣ (номҳои кӯчаву маҳалҳои марбут ба касбу кор): *Сӯзангарон* (*мах. дар ш. Пҷк.*), *Суфиён* (*дх. дар Ҷ.деҳ. Халифа Ҳасан*) ва ғ.

Аз ин теъдод **281**-тои онҳоро комонимҳо ташкил медиҳанд, ки онҳо на аз як забон, балки дар доираи давраҳои муайяни таърихии забони тоҷикӣ бо иқтибос аз воҳидҳои зиёди луғавии дигар забонҳо, пеш аз ҳама, бо забони суғдӣ пайдо шудаанд:

Дар минтакаи Панҷакент аз тарафи мо **355** ойконим ба қайд гирифтаву мавриди таҳқиқ қарор дода шуд, ки онҳо аз 1 номи шаҳр, 14 номи ҷамоати деҳот, 144 деҳа 116 маҳалла 4 хонаи тобигона, 2 хонаи зимистона ва 74 кӯча иборатанд.

Дар фасли сеюм – «**Оронимҳои минтака**» хусусиятҳои луғавию маъноии номи 4 қаторкӯҳ, 9 қулла, 12 кӯҳҳо, 105 кӯҳ, 12 агба, 5 обқанда, 68 мавзё ва 24 ҷароғоҳ баррасӣ мешаванд.

Фасли чоруми ин боб бо номи «**Гидронимҳо (ва лимнонимҳо)-и минтака**» таҳлили номҳои дарёҳо, кӯлҳо, ҷазираҳо, укёнусоҳо, обанборҳо, ҷашмаву шаршараҳо ифода мекунад.

Дар феҳристи ҷойномҳои баррасишавандаи минтака мо **193** адад гидроними ифодакунандаи номи 1 пирях, 112 дарё, 3 наҳр, 20 қӯл ва 40 ҷашма, 3 ҳавз, инчунин, 12 ҷӯйбор, 2 ҷӯйро ҷудо кардем.

Қобили зикр аст, ки аз **194** гидроними минтакаи Панҷакент 46-тои онҳо баромади суғдӣ худро нигоҳ доштаанд. Масалан, Ағмад, Зурмиҷ, Майсоғар, Нағнут, Пушневат, (*дарёҳо дар Вору*), Киштуд Некнот, Уреҷ (*дарёҳо дар Рӯдакӣ*), Амшуд, (*қӯл дар Вору*), Нофин (*қӯл дар Шинг*) Ғаревад (*ҷашма дар Ҷ.деҳ. Хурми*). Хохен (*ҷашма дар Вору*), Қоқурӣ (*ҳавз дар ш. Пҷк.*) ва ғ.

Дар фасли панҷуми боби якум – «**Антропонимҳои минтака**» ҷойномҳои бо номи бузургворони орифу машҳур ва барӯманд номгузоришуда баррасӣ шудаанд: Дашти Қозӣ, Томирис, (*деҳа*), Хоҷаи Ҳалвоӣ, Пуштаи Мулло Зоҳид, Дашти Моҳрӯ, (*маҳаллаҳо*), Мазори Эшон, Хоҷаи Дуредгар, Ҳазрати Султон, Мазори Хоҷаи Аламбардор, Хоҷа Муҳаммадди Башоро (*мақб.*), Савракато (*мазо-рот*), Хоҷақисмат (*қулла*) ва ғ.

Аз ҷойномҳои бақайдгирифташуда дар минтакаи мазкур дар ин баҳши номвожаҳо, ки ба касбу амал ва шахсияти мардона ё занона далолат мекунад, **18** адад бо номи мардона ва 2 ном занона буда, ҳамаи онҳо намуди фаволиятро таърихан бо ин номҳо ифода карда, дар забони ҳозираи тоҷикӣ маҳфуз мондаанд.

Намунаи номвожаҳо бо зикри ному насаб, аз ҷумла, Хоҷа Мансур (*кӯҳ*), Дашти Кали Малла (*деҳа*), Зардча Халифабобо (*мавзё*), Зулайҳо, ҷашмаи Мулло Ғафур, (*ҷашма*), Ҳақимбой, Арабо, (*пул*), мазори Хоҷаи Абудардо, Хоҷа Муҳаммади Башоро, Халифа Ҳасан, мазороти Фармонбобо ва ғайраҳо.

Айни замон, як қисмати топонимҳои ин минтака мувофиқи қоидаҳои муқаррарии калимасозии номҳои объектҳои ҷуғрофӣ ба вучуд омада (Рӯдакӣ, Олимобод, Малиқҷонӣ... (*деҳаҳо*) ва Муъминобод – (*маҳалла*)), инчунин, як намуд номвожаҳо бо ифодаи ному насаби ашхос

ба мушоҳида мерасанд: Лоик Шералӣ, Ҳалифа Ҳасан (*номи чамоатҳои деҳот*), Раҷабалӣ (*деҳа*), Ҳадятулло Муродов, Боймурод Холмуродов, Пӯлодбой Солеҳов. Аввалбоев Содик (*маҳаллаҳо*) ва ғ.

Фасли шашуми боби якум «**Теонимҳои минтақа**» номгузорӣ шуда, ба ин гурӯҳи теонимҳо, номвожаҳои чуғрофӣ хусусияти динию мифологӣ ва мазҳабидошта дохил мешаванд: Мазори Шариф (*деҳа*), Ҳоча Муҳаммади Башоро (*маз. ва мақб.*), Хӯчапанҷ (*деҳа ва пул*), Ҳочақисмат, Ҳочапанҷ, Ҳочаи Ҳалвой, Қайнар (*маҳ. ва мав.*) ва ғ. дохил мешаванд, ки дар минтақаи Панҷакент 32 ададро ташкил медиҳанд. Аз инҳо 6 номи деҳа, 8 мазорот, 5 мавзеъ, 1 пул, 10 кӯҳу шах ва 2 рӯду чашма мебошанд.

Дар минтақаи Панҷакент теонимҳо вобаста ба мавҷудияти афроди динӣ-мазҳабӣ, мавқеъ ва макони марбут ба фаъолияти онҳо номгузорӣ шуда, баъди паҳн гардидани дини Ислом дар ин минтақа (а. VIII-IX) ба вучуд омадаанд. Аз ҷумла, дар шарҳи топоним-ибораи мансуб ба макбараи Ҳоча Муҳаммади Башоро номи шахсияте гузошта шудааст, ки ӯ яке аз саҳобাগони пайғамбари дини Ислом Муҳаммад (с) маҳсуб меёбад. Ҳоча Муҳаммади Башоро тарғибгари дини Ислом дар ин минтақа буд, ки дар ин ҷо оромгоҳи ӯ низ қарор дорад.

Фасли ҳафтуми боби якум «**Зоотопонимҳои минтақа**» номгузорӣ шудааст. Дар топонимҳои минтақаи Панҷакент зоонимҳо низ ба мушоҳида мерасанд, ки номи ҳайвоноту ҳашаротхоро ифода мекунанд: Шер, Гӯши Асп, Бузғола, Хирсак, Девонатаккакуш, Шабушқин, (*кӯҳ*), Хирсхона, Қунғузхона, Қайраҳона, (*мавзеъҳо*), Қурморхона, (*чарогоҳ*), Мушхона, Сойи Паланккуш, Такапар, (*дарё*), Наҳанг, Мурғобӣ, (*кӯл*) ва ғайраҳо.

Дар фасли ҳаштуми боби якум - «**Фитонимҳои минтақа**» топонимҳое таҳқиқ мешаванд, ки ифодакунандаи номи гиёҳу рустаниҳо буда, онҳо 16 ададро ташкил медиҳанд. Аз ҷумла, Чинор (*деҳа*), Зардолузур, Гулистон, Гулрез (*маҳаллаҳо*), Ҳафтзағорахӯр, Чорбоғ, Яккасада, Бунафша, Яккаарча, Арчамайдон, (*кӯҳҳо*), Ангатак, Садбарго (*дараҳо*), Нови Чомок (*деҳа*) ва ғайраҳо.

Фасли нухуми боби якум «**Некронимҳои минтақа**» номгузорӣ шудааст, ки дар маъно ва мафҳуми истилоҳи некронимҳо мадфангоҳи одамон (оромгоҳу даҳмаҳо, мазорҳо) фаҳмида мешаванд: Сарманзил; Шаҳидон; Ғарибон; Мирбачагон; Бекасон; Сари Камар; Қабристонӣ Барлосо; Оромгоҳи Ғӯсар, Мазор ва ғайраҳо. Ҳамзамон, дар ин минтақа эkkлeзионимҳо дида мешаванд, ки макони баргузорию расму оин ва маросимҳои диниро ифода мекунанд. Ба ин гурӯҳ бештар номи масҷидҳо ба назар мерасад, масалан: Масҷиди Ҳоча Муҳаммади Башоро, Масҷиди ҷомеи Ғӯсар, Масҷиди ҷомеи Мазори Шариф, Масҷиди Гадоӣ, Масҷиди Гузари Боло барин номвожаҳо ба қайд гирифта шуданд ва теъдоди онҳо беш аз 200 ададро ташкил медиҳад.

Фасли даҳуми боби якум «**Номвожаҳои чуғрофӣ - омофонҳо**» номгузорӣ шудааст. Тавре маълум аст, дар забоншиносӣ тахти мафҳуми

омофонҳо калимаҳои гуногуне дар назар дошта шудааст, ки дар талаффуз мувофиқанд, вале дар навишт фарқ мекунанд.

Вобаста ба топонимҳои ин минтақа, ки ба худ хусусияти омофонӣ (хамовой) касб карданд, номвожаҳои зиёде, аз қабили Учқул (қулла), Ғарибак, Савр, Мазор, Баҳор, Камар, (деҳаҳо), Шодиёна (маҳалла), Гурдара (дара), Дупула, Обчин, Қаратеппа, Урдакон (мавз.), Сари Паст (кӯҳ), Шабмонда (дарё), Мижгон, Соя (кӯлҳо), Санҷаршоҳ (қалъа) ва дигар топонимҳоро номбар кардан мумкин аст, ки аксари онҳо илман ва мантиқан дар диссертатсия таҳқиқ ва тавсиф карда мешаванд.

Барои мисол, топоним-ибораи «Қалъаи Санҷаршоҳ»-ро баррасӣ намудем, ки солҳои охир бостоншиносон дар он ҳафриёт мегузаронанд. Дар байни мардум ақидае вучуд дорад, ки он гӯё бо номи шоҳ Санҷар гузошта шудааст.

Таркиби ин номвожа аз решаҳои санг+ғар (Ҷағ - аз суғдӣ - кӯҳ) ва шах (як қисмати кӯҳ) иборат аст, ва ин ҷо омофонро мушоҳида кардан мумкин аст. Танҳо этимологияи топоними Санҷаршоҳ барои муайян кардани маънои дақиқи он кумак мекунад. Ғайр аз ин, хусусиятҳои табиӣ геологӣ ва мавқеи ҷойгиршавии ин объект бояд ба назар гирифта шавад, зеро он дар кӯҳи сангину шахдор (харсангдор) ҷойгир шудааст. Аз ин метавон хулоса баровард, ки сухан дар бораи Санҷаршоҳ меравад, зеро ҷузъи дувуми сохтори ин номвожа «ғар» ва «ғор» // «гор» набуда, балки он ба мавқеи ҷойгиршавии қалъа мувофиқат менамояд, ки дар он ҷо чарихову сангрезаҳои зиёд ҳастанд. Ин ҳолат имкон медиҳад, ки топоними мазкурро омофон ҳисобида, онро дар шакли Санҷаршаҳ (қалъаи Санҷаршаҳ, шахркадаи Санҷаршаҳ /Санҷаршаҳ) қорбурд намоем.

Ҷасли ёздаҳуми боби якум «Номвожаҳои ҷуғрофии ифодаку-нандаи хусусияти орзуву омор» номгузори шуда, Меҳробод, Баракат (маҳалла), Нури Зиндагӣ (деҳа), Ният (чаиша), Озодагон (номи собиқи деҳаи Ғарибак) барин номвожаҳо дар бар мегирад. Бойси тазаккур аст, ки номвожаҳо бо чунин маъно дар топонимсозӣ ҳеле камшуморанд ва мавқеи истеъмоли онҳо дар ин минтақа маҳдуд аст.

Ҷасли дувоздаҳуми боби якум «Номвожаҳои ҷуғрофии ифодакунандаи хусусияти ғояҳои замони нав (метонимҳо)» номгузори шудааст.

Дар давраи соҳибистиклолии Тоҷикистон ҷойномҳои наво пайдо шуданд, ки воқеияти навиноро ифода мекунанд: «10-солагии Истиклолият, Нури Зиндагӣ, Андари Нав, Ганчи Ниҳон, Кабудсанг, Наврӯзтеппа, Шашкати Нав, Бӯстон, Зарфишон, Ваҳдат (номи деҳаҳо), Дӯстӣ, Дурахшон (маҳаллаҳо)» ва ғайраҳо.

Ҷасли саздаҳуми боби якум - «Номвожаҳои ҷуғрофии ифодакунандаи рангу аломат ва хусусияти предмет» таҳлили топонимҳои зеринро дар номи объектҳои ҷуғрофӣ ва маҳалҳои аҳолинишин дар бар мегирад, ки дар таркиби онҳо вожаҳои «сафед» ва «сурх» (ранг) истифода шудаанд:

Сафедак (*кӯҳ дар Ҷ.деҳ. Вору*) ва иборатопонимҳои Девори Сафед (*кӯҳ дар Ҷ.деҳ. Моғиён*), Шахи Сафед (*кӯҳ дар Ҷ.деҳ. Фароб*), Санги Сафед (*чашима дар деҳаи Пули Гирдоби Ҷ.деҳ. Моғиён*), Сурхоб (*деҳа дар Ҷ.деҳ. Хурмӣ*) ва Шахи Сурхак (*номи чарогоҳ дар деҳаи Пули Гирдоби Ҷ.деҳ. Моғиён*) ва ғ.

Фасли чордахуми боби дуюм «**Этнопонимҳои минтақа**» топонимҳои аз забону лаҳҷаи тоифаву халқияти турктабор иқтибос-гардида баррасӣ мешаванд. Микдори чунин топонимҳо дар ғӯйишҳои минтақаи Панҷакент зиёд нестанд: комоними Турки Роҷ (*деҳа дар Ҷ.деҳ. Хурмӣ*), ва оронимҳои Туркистон (*номи қаторкӯҳи води Зарафион ва кӯҳ дар дх. Вору*), Туркпарида (*кӯҳ дар дх. П.Г. Ҷ.деҳ. Моғ.*), кабристони Барлосо (*воқеъ дар шоҳроҳи Ғӯсар-Навободи Ҷ.деҳ. Лоқ Шералӣ*) ва ғ.

Як топоним бо номи Гузари Лӯлиён /Чӯғиён ба қайд гирифта шуд, ки он аз сукунат доштани лӯлиён (чӯғиён) дар ин минтақа гувоҳӣ медиҳад. Намояндагони ин мардум, асосан, ба хунармандӣ (*гаҳво-расозӣ ва чумчаву табақтарошӣ, белтарошӣ*) шуғл дошта, бештар мавридҳо талбандагӣ низ мекунанд.

Боби дууми диссертатсия «Дарачаи омӯзиши микротопонимҳои минтақаи Панҷакент» ном дошта, он аз 2 фасл иборат аст:

Фасли якуми боби дуюм «**Дарачаи омӯзиши микротопонимҳои минтақаи Панҷакент**» ном дорад. Дар ин боб шарҳу хулосаҳои таҳқиқоти топонимикаи минтақаи баррасишаванда, ки аз ҷониби олимони ҷойномшиноси хоричиву ватанӣ (О.И. Смирнова, А.А. Фрейман, В.А. Лившице, М.Н. Боголюбов, А. Рустамов, А.Л. Хромов, П.Б. Лурье ва Б. Тураев) анҷом дода шудааст, таҳлил ёфта, ҳамчунин, пурра ва илман таҳқиқ нагардидани номвожаҳои ҷуғрофӣи минтақаи Панҷакент зикр карда мешавад. Дар он суҳан дар бораи он меравад, ки топонимикаи бисёр ноҳияҳои Тоҷикистон аллақай як дараҷа, каму беш омӯхта шудаанд, вале бисёр масъалаҳои халношуда, бо сабаби ба таври системавӣ омӯхта нашудани топонимҳои тоҷикӣ, пеш аз ҳама, этимологияи онҳо мавҷуд мебошанд.

Фасли дууми ин боб «**Таҳлили решашиносии баъзе топонимҳои минтақаи Панҷакент**» ном дошта, аз 6 зерфасл иборат аст.

Дар зерфасли якуми боби дуюм «**Этимологияи Панҷекат (Панҷакент)**» пайдоишу баромади топоними Панҷекат (Панҷакент) баррасӣ мешавад. Дар ин фасл, бо таъя бар асосҳои илмӣи олимони, аз қабилҳои навиштаҷоти муаррихони Арабу Аҷам (Истаҳрӣ, Муқаддасӣ, Ибни Ҳавқал ва Яъқубӣ) ва бостоншиносону забоншиносони вата-нию хоричӣ топоними *Панҷекат* [Panjekat] (*Панҷакент* [Panjakent]) аз ҷиҳати рашашиноҳӣ таҳлилу таҳқиқ меёбад. Ин номвожа бо пасванди сугдӣ «кат»-и сугдӣ мафҳуми «панҷшаҳр; панҷдеҳа, панҷ буна»-ро ифода карда номи аслии он Панҷекат мебошад, ки дар радиҳои номвожаи шабеҳи он Хушекат, Ахсикат, Пишкат ва ғайраҳо то имрӯз вучуд доранд.

Дар зерфасли дуоми боби дуом **этимологияи топоними «Саразм»** мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор дода мешавад. Саразм, - мувофиқи нуктаи назари В.А. Лившиц, маънои «сари Замин»-ро дорад⁶. Барои тасдиқи ақидаи ин олими забоншинос зарур аст бигӯем, ки сокинони кӯхистони Фалғар Саразмо - Саразмин талаффуз мекунанд. Аз ин рӯ, метавон тасдиқ намуд ва ибраз дошт, ки ин вожа гунаи овои (фонетика)-и Саразм мебошад. Аҳолии маҳаллии Саразм низ, онро Саразм мегӯянд.

Агар номвожаи Саразм аз нуктаи назари сохтори он баррасӣ карда шавад, пас, метавон муайян намуд, ки он мураккаб буда, аз ду реша s-r+zmn (сар ва замин) ташаккул ёфтааст ва ин топоним дар навбати худ, бо дарназардошти мавқеи ҷойгиршавию ҷуғрофии худ ҷойи васеъ, ҳамвор ва дарозову паҳнои водиро ифода мекунад.

Дар зерфасли сеюми боби дуом маънои луғавӣ ва этимологияи топоними «**Ғарибак**» мавриди таҳқиқ қарор дода мешавад. Дар раванди таҳқиқот муқаррар карда шуд, ки сокинони ин деҳа хангоми муайян кардани баромади ин номвожа маънои онро аз вожаи «Ғариб»-и арабӣ ҷустаанд, ки бо назару андешаи мо ин нодуруст аст, зеро топоасоси он **Ғари** аз нигоҳи таркиби овозӣ шакли тағйирёфтаи вожаи **кара** сарчашма мегирад, ки дар забони суғдӣ шакли **γar (ғар)** дар забони ҳиндӣ шакли **giris**, дар славянӣ шакли **gora** дар осетинӣ шакли **хара**, язғулумӣ шакли **кар** ва дар вахонӣ **γar** қорбурд мешавад⁷. Ҳамаи ин вожаҳо як маънои умумӣ, ва маҳз, «кӯҳ, санг»-ро ифода мекунанд. Ин ҷойном дар ташаккули номҳои объекто ва рустаниҳо – *Ғарибак*, *Ғареват*, *Ғаров*, *Беғар*, *Парғар* (*Фарғар*//*Фалғар*), *Ғармич*, *Ғарм*, *Данғара* ва ғайра ғаёлона иштирок мекунад.

Ҳамин тариқ, муқаррар карда шудааст, ки номвожаи «Ғарибак» вожаи арабӣ набуда, дар асоси таҳқиқоти илмӣ забоншиноси рус Павел Лурье⁸ метавон чунин шуморид, ки он аз **гару** (кӯҳ) ва **бак/нака** ташаккул ёфта, домана, пояро фаҳмонида ба маънои “пояи кӯҳ (кӯҳдоман)” омадааст.

Фасли чоруми боби дуом ба таҳлили этимологияи топоними «**Ғусар**» бахшида шудааст. Дар рафти таҳқиқ муайян карда шудааст, ки он шабеҳи топонимҳои Ғӯкат, Ғӯдоб, Ғӯдал буда, решаи суғдӣ «**ғӯ**» дорад, ки он дар асоси маълумотҳои фарҳангномаҳои классикӣ ва таҳқиқотҳо оид ба забони форсии қадим ва форсии миёна тасдиқ карда мешавад. Дар

6. Лившиц В.А. Хромов, А.Л. Согдийский язык // Основы иранского языкознания, Т2. /В.А. Лившиц, А.Л. Хромов. –М., 1981. –С 345-514

7. Ҳасандӯст, М. «Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ». Ҷилди 3. / М. Ҳасандӯст. –Техрон: «Осор».1393. -2080 сах.

8. Лурье, П. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии. / П. Лурье. Санкт-Петербург. Дисс. На канд. Фил. Наук. Код специальности ВАК: 10.02.22. -306с.

фархангномаи зикргардидаи Бадруззамон Қариб⁹ вожаи Сава ба таври зер шарҳу маънидод меёбад: – 1) маҳаллаи сукуни; 2) сукунати мутлақ аст ва тахмин кардан аз ин бармеояд, ки шояд макони шаҳрнанишон будааст. Бо шарофати кофтуковҳои бостоншиносӣ Ғӯсар ханӯз дар давраҳои қадим арзи ҳафти доштааст.

Ғайр аз ин, қайд кардан зарур аст, ки дар номвожаи Ғӯсар решаи «ғӯ» пастӣ, чуқурӣ ва ҷойи ҳамворро ифода карда, «сар», чуноне дар этимологияи Саразм маънидод мешавад, «огоз, сар ва ибтидо» аст, яъне ин ҷойномро метавон бо маънии «сари пастӣ, сари ҳамворӣ ва ё сари чуқурӣ» ифода кард.

Зерфасли минбаъдаи боби мазкур «**Этимологияи Зимтуд**» (*деҳа дар Ҷ.деҳ Вору*), ки бо ёрии асосҳои баромади сӯғдидошта ташаккул ёфтаанд, номгӯии топонимҳоро ба таври зер ташкил дод: Киштуд (*номи деҳа, дарё дар Ҷ.деҳ. Вору ва Рӯдакӣ*), Таги Ровут (*маҳалла дар Ҷ.деҳ Ёрӣ*), Нағнут, Амшут (*дарё дар Ҷ.деҳ Вору*), Зиндовут (*деҳа дар Ҷ.деҳ Моғиён*)¹⁰ ва ғайраҳо. Анҷомаҳои **-ут/-уд**-ро ба фарзияи мо, худ дар алоҳидагӣ ба маънову мафҳуми «баландӣ; теппа; дашту тали ҳамвори дар баландӣ воқеъ»-ро ифодакунанда нисбат мебошад дод.

Дар топоними Киштуд [**Kištūtud**] (номи деҳ, дарё ва дараи пахновар дар минтақаи Панҷакент) чузби яқум Кишт – вожаи умумизерони кишт ба маънии «киштани коштан» мебошад. Дар забони сӯғдӣ ҳам вожаҳо ба ҳамин шакл ва ба ҳамин реша дучор мешавад: *ki/əšt* € <*kršt - «киштан, коштан» [Gharib, 4920]. Қадимӣ ва сӯғдӣ будани ин ном мусаллам аст, зеро он дар осори сӯғдӣ ёфтшуда дар қалъаи Муғ тасдиқ ва зикр шудааст [СДГМ, II, 172-3. III. 66, 84 = Б7, 1, Б20, 1].

Бо омӯзиши решашинохтии номвожаи ҷуғрофии **Зимтуд (Zimtūd)** М. Ҳасандӯст¹¹ чунин меҳисобад, ки чузби «зим» кӯтоҳшудаи «*замӣ //замин*» аст, ва ӯ шарҳи онро ба маънои «замини воқеъ дар баландӣ (боло)» маънидод кардааст.

Боби сеюм тахти унвони «Таҳлили сохтори номвожаҳои ҷуғрофии минтақаи Панҷакент» аз 4 фасл иборат аст.

Дар фасли яқуми боби мазкур – «**Масоили омӯзиши сохтори номвожаҳои минтақаи Панҷакент**» маълумоти комилан пураи боэътимод дар бораи омӯзиши масъалаҳои сохтори топонимҳо дар ҳудуди Тоҷикистон, ва махсусан, минтақаи баррасишаванда оварда шудааст, ки дар асоси таҳқиқоти олимони ватаниву хориҷии номшинос баррасӣ гардидааст.

⁹. Бадруззамон Қариб. Фарҳанги сӯғдӣ (сӯғдӣ-форсӣ-англисӣ) Қариб Бадруззамон. – Теҳрон: «Фарҳангон», 1995. -473с.

¹⁰. Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ / фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ. – Душанбе.....: 2019. -280 сах.

¹¹. Ҳасандӯст, М. «Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ». Ҷилди 3. / М. Ҳасандӯст. – Теҳрон: «Осор».1393. -2080 сах.

Дар ин фасл таҳаввулоту коркарди назариявии аллакай мавҷудбудаи номшиносонро метавон ҳамчун дастури раҳнамо барои коркарди минбаъдаи топонимҳо на танҳо барои минтақаи паҳншавии забонҳои эронӣ, балки барои номгузории топонимии Тоҷикистон низ қабул кард.

Шарқшиноси маъруф А.Л. Хромов тули тамоми умри хеш ба омӯзиши қабатҳои ономастикаи ҷуғрофиёи Тоҷикистон машғул буд. Ин олими намоён бештар ба топонимҳои болооби водии Зарафшон таваҷҷуҳ зоҳир намудааст. Дар бисёр маводди таълифнамудаи илмӣ ӯ бевосита топонимҳои суғдии минтақаи Панҷакент баррасӣ шудаанд. Аз ҷумла, А.Л. Хромов ба он ишора мекунад, ки «Дар ин минтақаи бостонӣ бо топонимҳои рангорангу сершуморе дучор омадан мумкин аст, ки бисёри онҳо бо мурури гузашти вақту замон метавонанд аз байн раванд ё ин ки ба гушаи фаромӯши афтанд. Ҳол он ки онҳо барои илм дорои арзиши гаронбаҳо ҳастанд»¹².

Таҳқиқи топонимҳои ин минтақа ва дигар манотиқи навоҳии кишварро фаъолу пурзӯр намудан зарур аст, зеро дар бисёр мавридҳо, аз ҷониби баъзе олимони хориҷӣ ҳангоми омӯзиши этимология ва таърихи топонимҳо хулосаҳои аз ҷиҳати мантиқӣ нодуруст ва ғалат манзур мегарданд, ки дар натиҷа, решаи баъзе аз топонимҳои аслан тоҷикӣ ба оилаи забонҳои бегона нисбат дода мешавад.

Дар кори рисолаи диссертсионӣ бино бар сабаби муқоисаи системаи топонимҳои забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он бо ҷойномҳои забонҳои эрониву аврупоӣ маълум гардид, ки маҳз, дар лаҳҷаи минтақаи Панҷакент дар топонимҳо унсурҳои суғдӣ маҳфуз мондаанд.

Дар топонимикаи Панҷакент гурӯҳи дуҷуми калонро калимаҳои аслии тоҷикӣ ташкил медиҳанд. Ҳардуи ин гурӯҳи топонимҳо дар диссертсия аз рӯйи имкон пурра шарҳу тавзеҳ ёфтаанд.

Дар боби мазкур таҳқиқи 881 номвожаи ҷуғрофӣ, аз ҷумла, 355 ойконим (1 шаҳр, – Панҷакент, 14 ҷамоати деҳот, 144 деҳа, 116 маҳалла, 4 хонаи тобистона, 2 хонаи зимистона, 74 кӯча), 239 ороним; 4 қаторкӯҳ, 9 қулла, 12 кӯҳҳо, 105 кӯҳ, 12 ағба, 5 обқанда, 68 мавзеъ, 24 чарогоҳ), 194 гидроним (1 пирях, 112 дарё, 3 наҳр, 20 кӯл, 3 ҳавз, 40 чашма, (боз беш аз даҳҳо чашмаҳо беноманд), 12 ҷӯйбор, 3 ҷӯй), 33 сой, 12 маҷрои хушк, ҳамчунин, 8 хароба, 2 қабр, 3 мазорот, 12 гӯристон, 15 пул 8 мавзеи таърихии бостоншиносӣ дар минтақаи Панҷакент мавриди таҳлилу омӯзиш қарор мегирад.

Фасли дувуми боби сеюми рисола «**Таҳлили сохтори топонимҳои эронисос**» номгузорӣ шудааст. Бо шаклгирии топонимҳо аз ягон забон, муқоисаи онҳо бо дигар забон ва хусусияти луғавӣ касб кардани онҳо,

¹². Хромов, А.Л., «Топоними диёри Рӯдаки». /А.Л. Хромов. // Дар китоби «Ёдбуди устод Рӯдаки». –Душанбе. «Дониш», 1978. -119 саҳ.-(сах. 27-31).

топонимшиноси маъруфи тоҷик А. Хромов номҳои чуғрофиро вобаста ба забони бумӣ ва мардуми маҳаллии ҳар минтақа, ки ба талаботи қоидаҳои забони алоҳидаи онҳо мутобиқ мегарданд, муайян намудаду чунин зикр кардааст: «таҷдиди сохтор ва маъноӣ ибтидоии номвожаҳо марҳилаи ниҳой ва мушкилтар аз ҳама марҳилаҳои омӯзишӣ ва таҳқиқи номҳои чуғрофӣ мебошад»¹³.

Ҳамин тариқ, дар рисолаи мазкур ному номгузории 881 маҳалли аҳолинишин ва объектҳои чуғрофӣ ба ҳайси топоним дар ҳудуди минтақаи Панҷакент ҳамчун мавриди таҳлилу омӯзиш ва таҳқиқот қарор мегиранд, ки ин номвожаҳо аз пасвандҳои тоҷикии «-зор, -истон, -он, -ӣ, -гар,+он, -и+ён+а, -и+на, -ак, -гаҳ, -ин, -ча, -а, -о» (ҷамъ – 14 адад) ва пасванду чузъҳои топонимсозии эронисос (суғдӣ) аз қабилӣ «-иҷ// -уч, -ин, -на, -кат/кат+а, канд+а, (-кент), -кон, -дар, -ан+дар, -ак,-иф/ -ев/-еф, ва чузъҳо (формантҳо)-и –гар/-қар/-қара, хар-» (ҷамъ – 19 адад) таркиб ёфтаву сохта шудаанд.

Ташаккули топонимҳои тоҷикиасоси минтақаи Панҷакент дар зерфаслҳои алоҳида таҳлилу баррасӣ мешаванд:

Топонимҳои содаи тоҷикӣ. Дар минтақаи Панҷакент айни замон, бештар топонимҳо дар шакли сода сирф бо забони тоҷикӣ сохта шудаду қорбурд шудаанд, ки онҳо 20 адад мебошанд, аз ҷумла, Дашт, Баҳор, Меҳр (*номи деҳаҳо*), Шер, Оҳан, Шом (*қӯҳҳо*), Лалм (*дара*), Хушк, Наҳанг, Соя (*қӯлҳо*), Офтоб, Боло (*маҳаллаҳо*), Деҳ, (*чаиша*), Суфа (*чарогоҳ*), Лалм (*дара*) ва ғайраҳо.

Дар мавриди топонимҳои сода, топонимҳои иктибосӣ аз забони арабӣ низ ба назар мерасанд: Сидқ (*қӯҳ дар деҳаи Некноти Ҷ.деҳ. Рӯдакӣ*), Савр (*деҳа дар Ҷ.деҳ. Халифа Ҳасан*), Ваҳдат (*деҳа дар Ҷ.деҳ. Хурмӣ*), Равот (*маҳалла дар дҳ. Ёрӣ*), Мазор (*чаиша дар дҳ. Пули Гирдоб*) ва ғ...

Топонимҳои сохтаи тоҷикӣ. Дар ташаккули ин топонимҳо пасвандҳои тоҷикии номсозу маконсозии «-зор, -истон, -он, -ӣ, -гар+он, -и+ён+а, -ак, -гаҳ, -ок, -ча, -а, -о» фаъол қорбурд мешаванд. Масалан, Кулолӣ, Шаршара, Бедак, Зидӣ, Кошона, Шингак, Зебон, Бадгаҳ, Богча (*деҳаҳо*), Зиндон, Зевониён, Суғдиён, Ровадин, Марғзор, Кӯлак, Ғелониён, (*маҳаллаҳо*), Чилтано, Хиргоҳ, Мушистон (*қӯҳҳо*), Алистон (*дарё*) Мурғобӣ, (*қӯл*), Париён, Ангатак, Кунчок, (*мавзёҳо*), Шаррок, Танӯро, Садбарго (*чарогоҳҳо*), Дарवेशон, Гармак, Себак (*чаиша*) ва ғайраҳо.

Дар ин гурӯҳ топонимҳоеро метавон дарёфт, ки аз решаи суғдӣ ва пасвандҳои тоҷикӣ таркиб ёфтаанд: Моғиён, Шингак, Вағаштон, Тангӣ, Фонӣ, Шингча, Урто, Вашанӣ, Нофин (*деҳу маҳаллаҳо*) ва ғ.

¹³. Хромов, А.Л. Согдийская топонимия верховьев Зеравшана /А.Л. Хромов. // Топонимика Востока. –Москва. 1969 с. 57-99.

Дар хамин боб, дар фасли «Топонимҳои мураккаби тоҷикӣ» топонимҳое баррасӣ шудаанд, ки баромади сугдӣ доранд ва инчунин, то замони истилои арабҳо, дар давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ топонимҳо бо забони порсии дарӣ пайдо шуданду бе тағйирот то имрӯз маҳфуз боқӣ мондаанд, аз ҷумла, Амондара, Панҷрӯд, Коса-тарош, Чиларча, Шурнова, Чорбоғ, Яккахона, Ҳафтрӯд, Хуррамо-бод, Чорроҳа (*деҳаҳо*), Шабмонда, Саройбоғ, Гулрез (*маҳаллаҳо*), Раҳрав, Такапар, Палангкуш (*сойҳо*), *Чашмахона* (*чашма*), Дузхона, Чилдухтарон, Чилмеҳроб, Яккаарча, (*кӯҳҳо*), Гурдара (*чарогоҳ*), *Дупула* (*пул*), Кафкрӯд, Шабмонда (*дарёҳо*), Обшорон, Хирсхона (*мавзёҳо*) ва ғайраҳо.

Топоним-ибораҳои тоҷикӣ. Топоним-ибораҳое, ки бевосита аз ду ё се вожаи ҷудоғона барои ифодаи мафҳум ва ё номи ҷуғрофӣ сохта шудаанд, дар минтақаи Панҷакент, аслан, чун қоида, аз ҳиссаҳои номии нутк ташаккул ёфтаанд, ва метавон онҳоро ба 2 гурӯҳ ҷудо намуд: гурӯҳи якуми топонимҳоро истилоҳоти таркибии аз ҳиссаҳои номии нутк ташаккулёфта ташкил медиҳанд; ба гурӯҳи дуюм истилоҳоти таркибие дохил мешаванд, ки барои ифодаи объектҳои ҷуғрофӣ аз якҷояшавии термин-индикатор ва ё бо роҳи апеллятивӣ («дашт», «пушт(+а)», «шах», «ағба», «мазор», «сой», «дара», «чашма», «қалъа», «сар», «кӯҳ», «хоҷа», «гузар», «лаб», «пул», «об») ва сифатҳои маконсозии навъи «нав», «боло», «поён», «дароз» ва ғайраҳо ташаккул ёфтаанд.

Топоним-ибораҳо бо асосҳои тоҷикӣ-сугдӣ ва сугдӣ-тоҷикӣ. Топонимҳо дар шакли топоним-ибораҳои сугдӣ кам андар кам боқӣ монда, дар давраи тулонии ташаккули забони тоҷикӣ, дигаргунатар шудаву ба ибораҳои тоҷикии нав бадал гардидаанд. Масалан, Ангори Сармат, (*чарогоҳ дар дҳ. Воруи Ҷ.деҳ. Вору*), Сойи Ғарибак (*дарё*), Сойи Думкулак (*дарё*), Сойи Шингак (*дарё*), Сойи Бурси Дароз, Сойи Зағоза, Сойи Ғудал, Сойи Сӯғар, Сойи Мағалак, (*сойҳо дар Ҷ.деҳ. ЛШ.*) ва ғ.

Дар фасли минбаъда, топонимҳо аз ҷиҳати сохторӣ бо решаи сугдиашон омӯхта шудаанд, ки онҳо гурӯҳҳои зерин фарқ карда шудаанд:

- **топонимҳои сода:** *Вен, Роҷ, Сор, Шинг, Андар* (*деҳа*), *Зав, Фон, Шом, Чур* (*кӯҳҳо*), *Хохт* (*рӯд*) ва ғайраҳо, ки ҳамчун топоним то имрӯз қорбурд шаванд ҳам, вале маънои онҳо муайян нест ва нофаҳмо боқӣ мондаанд. Масалан, номи рӯди Хохт аз сугдӣ *хохт* – чашмаҳо ва яғнобии *хохт* – чашмаҳо, ки дар навбати худ аз аз суг. *Хах* – чашма ва яғн. *хак* – чашма баромадааст¹⁴.

Қобили зикр аст, ки чунин топонимҳои сода дар дигар минтақаву ноҳияҳои собиқ сугднишини кишварамон ҳанӯз ҳам боқӣ мондаанд. Инак, метавон маънии номвожаҳои зерини содаро овард: *Сор* [*sār*] *Sor* – (*деҳа*) муқобил, рӯбарӯ; *Шинг* [*šing*] *Shing* – *т.и.* (*деҳа*) як навъ дарахти

¹⁴. Тураев, Б.Б. Номвожаҳои ҷуғрофии суубстратии сугдӣ дар қалам-рави Панҷакенти бостонӣ. /Б.Б. Тураев. Суханшиносӣ. -2020. №2. Саҳ. 26-36

ёбой; *Зав* [zāv] – т.ш. (кӯҳ) шахҳои селфарою баланди ҷаҳаннамдор; *Фон* [sār] – т.ш. (кӯҳ) - кушоду фарох ва домангустарда; *Чур* [čur] т.ш. (кӯҳҳо) - яъне рости муаллақ, ки тегаҳои сихвор дорад.

- **топонимҳои сохтан субстратии сӯғдӣ.** Чунин топонимҳо дар натиҷаи алоқамандӣ ба асоси анҷомаҳои сӯғдӣ пайдо мешаванд, ки аз формантҳои маконсозии сӯғдӣ ташаккул ёфтаанд: Ғазза (*деҳа*), Лангар, Ғазнич, Роғич, Уреч (*дарё*), Панӣ, Мижгон, Найнак, Пишкат, Афтопин, Зағоза (*сой*), Нофин, Хохт, Шашкат, Зурмиш, Нағнут, Хохен, Заврон, Киштуд, Ғурбик, Хешуф, Мосариф, Кантиф, Рашна, Пағна (*деҳу маҳалҳои аҳолинишин*), Вачағна (*ағба*) ва ғ.

- **топонимҳои мураккаби сӯғдӣ.** Дар топонимҳои минтақаи Панҷакент номвожаҳои мураккабро аз қабилҳои Панҷекат (*шаҳр*), Варзиканда, Ғарибак, Сарам, Филмандар, Ғиждарва, Ғўйтан, Порвен, Падруд, Ғўсар, Шашкат//Шашкат (*номи деҳаҳо*), Қайнар, Искандар/Искондар, (*маҳаллаҳо*), Учқул (*қулла*), Пишнодар, Пишкат, Манигар, Тарахш (*кӯҳҳо*), Пушневат, Ағмад, Хуҷикрут, Ғареват, Майсоғар (*дарё*), Амшуд (*қӯл*), Харката (*мавзӯ*) ва дигар топонимҳои мушоҳида кардан мумкин аст.

- **топонимҳои мураккабсохти сӯғдӣ-тоҷикӣ.** Дар ин зерфасл топонимҳои мавриди таҳлил қарор мегиранд, ки дар забони имрӯзаи мо низ вомаҳуранд. Ҳангоми таваҷҷуҳ зоҳир намудан ба сохтори ин топонимҳо, таркибу чузҳои сӯғдӣ онҳоро пай бурдан мумкин аст. Масалан, Акастӯда (*кӯҳ дар дх. Некот*), Куфнова (*кӯҳ дар дх. Зери Ҳисор*), Рочрӯд (*дарё дар Ҷ.деҳ. Амондара*), Катасуноҳ (*кӯҳ дар дх. Авазали Ҷ.деҳ. Сарам*), Хуҷикрӯд (*дарё дар дх. Вору*), Шингарё (*дарёи дх. Бадғаҳи Ҷ.деҳ. Шинг*) ва ғ. Ба сифати чузӣ дуҷумла чунин истилоҳот, чун қоида, вожаҳои тоҷикӣ «-рӯд, нова, супоҳ, (супоҳ), дона, теппа, дарё» барин чузҳои корбурд мешаванд, ки объекти ҷуғрофиро ифода мекунанд.

Фасли савуми боби сеюм «**Топонимҳои иқтибосӣ ва омехта**» ном дорад.

Дар зерфасли яқум номвожаҳои ҷуғрофӣ баррасӣ мешаванд, ки дар минтақаи Панҷакент ба забони тоҷикӣ аз дигар забонҳо ва яқчо бо вожаҳои аслии тоҷикӣ топоним-ибораҳо ташкил медиҳанд. Онҳоро чунин номбар кардан мумкин аст:

-арабизмҳо: Боғи Ҷаббор (*дашт*), Гузари Баққоли (*маҳалла*) ва ғ.;

-русизмҳо: Рабочий посёлок, Шахтерский посёлок (*харобаҳо*), Сахарная Голова (*қулла*) ва ғ.;

-туркизмҳо: Тўксанкорез, Шўрбулоқ, Қарчағай, Қорасув (*чашмаҳо*) ва ғ.

Дар топонимҳои минтақаи баррасишаванда чунин қабати иқтибосҳо бештар ба назар мерасанд.

Дар ташаккули топонимикаи минтақаи баррасишаванда топонимҳои тоҷикӣ-туркӣ, туркӣ-тоҷикӣ ва ё сирф туркӣ самаранок

истифода шудаанд: Гандабулоқ (*дара*) (Еттисой), *кӯҳ* (Қофлондара), *чарогоҳ* (Урдабулоқ) ва *канал-рӯд* (Тӯҳсанкорез), инчунин, топонимҳои арабӣ-тоҷикӣ ё тоҷикӣ-арабӣ: Маликҷониё, Муъминобод (*маҳаллаҳо*), Саврақато, Чилламазор (*мазорот*), Ҳочатбарор (*чашма*), Хӯчағариб (*деҳа*), Чилмехроб (*кӯҳ*) ва ғайраҳо.

Хулоса, метавон баён намуд, ки қабатҳои луғавии номвожаҳо ва бунёди онҳо дар минтақаи Панҷакент аз топонимҳои содаву сохта, мураккаб ва топонимборҳои сӯғдӣ, тоҷикӣ ва омехтаву иқтибосӣ ташаккул ёфтаанд.

Фасли чоруми боби сеюм «Топонимҳои навъи *pluralia tantum*» таҳлили топонимҳои таърихи қадимадоштаро дар бар мегирад.

Дар сохтори худ онҳо анҷомаҳои **-иф**, **-еф**, **-ев** дошта, чамъбандиро ифода мекунанд. Масалан: Хешуф (*қойҳои хушоб, хешон*), Мосариф (*мақонҳои сарди доим барфпӯши*), Кантиф – (*кандаҳо- яъне қариҳо, обканда - аз эронии бостон kanta// kanti, ба маънои кандан*), Чориф (*дараҳои танг - чорто*), Мӯриф (*қойҳои тангҳои об*) барин номвожаҳои ҷуғрофӣ ба мушоҳида мерасанд¹⁵.

Чамъбандии **-ҳо** дар топонимҳои ин минтақа метавонад бо ёрии анҷомаи **-ҳо** ифода ёбад, ки баъзан дар шакли ихтисоршудаи **-о** ё ин ки **-ё** ихтисор мешавад:

- *Чилтано* [čiltanā] **chiltano** (*шах дар дҳ. Ғӯсар*), *Танӯро* [tanurā] **tanuro** - (*чарогоҳ дар дҳ. Фароб*), *Сабдбарго* [sadbargā] **sadbargo** (*чарогоҳ дар Ҷ.деҳ. Шинг*), *Урозиё* [urāziyā] **uroziyo** (*маҳ. дар деҳаи (чарогоҳ дар Ҷ.деҳ. Шинг)*), *Маликҷониё* [malikjāniyā] **malikjoniyo** (*маҳ. дар деҳаи Некноти Ҷ. дҳ. Рӯдакӣ*) ва ғ.

Дар минтақаи барррасишаванда топонимҳо бо пасвандҳои шумораи чамъбандии ифодакунандаи макон ба чашм мерасанд, ки онҳо ишора мегарданд:

- *бо пасвандҳои –он, –ён:*

Чокарон [čakarān] **Chokaron** – хидматгузoron (*маҳ. дар дҳ. Ёрӯ*); *Дарвешон* [darvešan] **darveshon** – камбағалон, фақирӯ бенавоён (*чашма дар дҳ. Некнот*); **Зебон** [zebān] **Zebon** – аз *шубон*; чӯпон (*деҳа дар Ҷ.деҳ. Халифа Ҳасан*); **Зиндон** [zindān] **Zindon** - бандихона ё маҳбас аст, вале дар ин номи дарё ба маънои барҳаёту чондор омадааст (*дарё //кӯл дар Ҷ.деҳ. Вору*); **Седухтарон** [seduchtarān] **seduchtarān** –макони се духтар, яъне се парӣ (*мавз. дар дҳ. Озодағони Ҷ.деҳ. Хурмӣ*); **Париён** [pariyān] **pariyon** – мавзеи зеборухон аст (*мавз. дар дҳ. Ёрӯ*)¹⁶.

¹⁵. Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ./ Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ. –Душанбе: 2019, - 280 сах.

¹⁶. Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ./ Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ. –Душанбе: 2019, - 280 сах.

Хамин тарик, дар рафти таҳлил муайян карда шуд, ки дар топонимикаи минтакаи Панҷакент номвожаҳои сода, сохта, мураккаб ва топонимбороро мавҷуданд. Яке аз хусусиятҳои топонимикаи ин минтақа, дар он мавҷуд будани ҷойномҳо бо субстрати суғдӣ, инчунин, иқтибосҳои бешумор аз забонҳои русиву туркӣ ва арабӣ мебошад.

Натиҷаҳои баррасиву таҳқиқи илмӣ номвожаҳои ҷуғрофӣ минтакаи Панҷакент дар «Хулоса» дар 23 банд ба таври зерин ифода меёбад:

1. Дар заминаи маводди гани илмӣ бори аввал дар забоншиносии тоҷикӣ системаи топонимикӣ минтакаи Панҷакент аз ҷиҳати луғавию маъноӣ мавриди омӯзиш қарор гирифт. Таҳқиқи омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофӣ ин минтақа нишон медиҳад, ки сохту ташаккули номвожаҳои ҷуғрофӣ дар водии Зарафшон, бахусус, минтакаи Панҷакент дар даврони гуногуни таърихӣ ба амал омадаву шакл гирифта, то имрӯз қорбурд мешаванд [1-М].

Дар анҷоми қор хулосаҳои асосӣ мутобиқан бо вазифаҳои таҳқиқот ба шакли муайян дароварда мешаванд.

2. Таҳқиқоти мазкур нишон дод, ки топонимҳои минтакаи таҳқиқшаванда дар ҳамаи марҳилаҳои инкишофи дуру дарози худ низоми махсусро ифода мекунанд, ки бо хусусиятҳои устувориву тағйирёбии ва нигоҳ доштани хусусиятҳои фарқкунандаи онҳо хос аст. Муайян карда шуд, ки решаи аксари воҳидҳои топонимикӣ минтакаи Панҷакент махсули замони гузашта махсуб ёфта, дар заминаи муштараккули умумии вожаҳои эронӣасос ва шоҳии суғдӣ он ташаккул ва инкишоф ёфтааст.

Бо дарназардошти хусусиятҳои ҷуғрофӣ, биологӣ, ва геологӣ мавзёҳо чи дар топонимҳои даврони гузашта ва чи дар замони муосир сохташуда, хусусиятҳои қасбу қори мардумон, дар қулли ҷойномҳои ин минтақа таҷассум ёфта, бисёр номвожаҳо бо ифодаи хусусиятҳои ойқонимӣ, оронимӣ, гидронимӣ, динӣ-морфологӣ, зоонимӣ, фитонимӣ, омофонӣ, теонимӣ, некронимӣ, рангу аломат, орзуи омол, ифодакунандаи номи ашҳо ва ғояҳои замони нав боқӣ мемонанд ва муайян шуд, ки дар ин минтақа ҳама гуна номгӯи топонимҳо фаровон мебошанд [1-М, 12-М].

3. Ҳамзамон, маҳз, тавассути таҳлили луғавию маъноӣ дар ин минтақа, имконпазир шуд, то топонимҳои хусусияти омофонӣ пайдокарда, аз қабилӣ Искандар (*маҳалла дар деҳаи. Зери Ҳисори Ҷ.деҳ. Рӯдакӣ*), Ғарибак (*деҳа дар Ҷ.деҳ. Хурмӣ*) Санҷаршоҳ (*номи қалъа дар Ҷ.деҳ. Сӯҷина*), Ҳамид (*қӯҳ дар Вору*), Бадғаҳ (*деҳа дар Ҷ.деҳ. Шинг*), Қаратеппа (*мавзё*), Урдқон (*маҳалла*), Хушёр (*қӯл*) омӯхтаву муайян ва мушаххас карда шаванд [7-М].

4. Баъди таҳқиқи таҳаввули таърихӣ номвожаҳо ва омӯзиши онҳо аз рӯи этимология маъноӣ дурусти номвожаҳои ҷуғрофӣ, аз қабилӣ Панҷекат, Саразм, Ғарибак, Киштуд, Зимтуд, Ғӯсар барин топонимҳои

сугдиасос ба таври дурусти илмӣ маънидод ва пешниҳод гардиданд [1-М, 2-М, 3-М, 4-М, 9-М].

5. Дар бисёр топонимҳо унсурҳои аз анъанаҳои қадим асосёфта ҳанӯз нигоҳ дошта мешаванд. Ин, пеш аз ҳама, ба субстрати сугдӣ дахл дошта, бештари топонимҳои таҳқиқшаванда аз чузъҳо (фор-мант)-ҳои сугдӣ таркиб ва ташаккул ёфтаанду дар ин номвожаҳо пасвандҳо ва топоформантҳои эрониясос (сугдӣ) аз қабилӣ «-ич // -уч, -ин, -на, -кат//кат+а, канд+а, (кент), -кон,- дар, -ан+дар, -ак, -иф/ев/-еф ва формантҳои -ғар /кар/-қара, -хар» (ҳамагӣ 19-адад) фаровон истифода шудаанд [8-М, 11-М].

6. Топонимҳои минтақаи Панҷакент дар асоси пасвандҳои маконсозу ҷойномсозӣ тоҷикӣ, аз қабилӣ -он, -ӣ,-ғар+он, -и+ё+на, -и+на, -ак, -гаҳ, -ин,-ча, -а, -о(ҳо) ташаккул меёбанд, ки дар мачмуъ, 14 ададро ташкил дода, теъдоди онҳо ҳамасола бо дарназардошти бунёди мавзёҳои нави аҳолинишинӣ ва дигар объектҳои ҷуғрофӣ нав зиёдтар мегардад [10-М, 11-М].

7. Таҳлил ва омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофӣ минтақаи Панҷакент нишон дод, ки аз 881 номи баррасишуда 189 адад номвожаҳои сугдиасос, 69 адад номвожаҳои туркӣ-муғулӣ, 4 адад русӣ ва боқимонда 617 адади ин номвожаҳо тоҷикӣ мебошанд, ки дар шакли сода, сохта, мураккаб ва ибора-ҷойном сохта шудаанд [8-М].

8. Қисми ҷойномҳои минтақаи Панҷакентро вожаҳои содаи тоҷикӣ ташкил медиҳанд, ки 18-ҷойном ба ин қисмат мансуб буда, аз қабилӣ Дашт, Шер Оҳан (кӯҳҳо), Хушк, Соя (кӯлҳо), Лалм (дара), Суфа (чарогоҳ) ва ғайраҳо ҳамчун ифодакунандаи номи объекти ҷуғрофӣ қорбурд шудаанд [5-М].

9. Дар минтақаи Панҷакент топонимҳои зиёде сугдӣ содасохт аз қабилӣ Вен, Роч, Сор, Шинг, (*деҳа*), Зав, Фон, Шом, Чур (*кӯҳҳо*), Хохт (*рӯд*) ва ғайраҳо, ки маънои аслии онҳо нофаҳмо бошанд ҳам, то имрӯз ҳамчун топоними маъмул қорбурд мешаванд [11-М].

10. Ҷойномҳои сохтаи сугдиреша, ки дар минтақаи Панҷакент бо пасвандҳои тоҷикӣ ташаккул ёфтаанд, аз қабилӣ Шингак (*деҳа*) Урто (*кӯҳ*), Вағаштон (*деҳа*), Фонӣ (*деҳа*), Вашанӣ (*маҳалла*) ва ғайраҳо, ҳамчунин, топонимҳои сохтае, ки аз вожаҳои тоҷикӣ асос меёбанд, хеле фаровон аст. Аз қабилӣ Рӯдак, Кӯлак, Хирсак, Себак, Бедак, Боғча, Ёрӣ, Беоба, Мушистон ва ғайраҳо [10-М, 11-М].

11. Топонимҳои сохтаи сугдиасос, ки то имрӯз боқӣ мондаанду қисме аз решаҳои онҳо имрӯз ҳамчун топоформант фаҳмида мешаванд. Мисол, Панчекат, Зурмиш, Роғич, Мӯриф, Хурмӣ, Кантӣф, Ваҷағна, Рашна ва ғ. [4-М, 1-М].

12. Ҷойномҳои мураккабсохти тоҷикӣ (Панҷрӯд, Хирсхона, Раҳрав, Гӯрдара, Чилмехрӯб ва ғ.) сугдӣ-тоҷикӣ (Моғиёндарё, Куфнова), туркӣ-тоҷикӣ (Гандабулок, Еттисой, Субоши...) низ фаровон қорбурд шудаанд,

ки ҷойномҳои мураккаби тоҷикиасоси ин қисмат бештар ба назар мерасад [12-М].

13. Ҷойномҳои мураккаби суғдиасос хеле фаровон ба назар мерасанд, ки ба тамоми номи мавзёҳои ҷуғрофӣ (деҳа, кӯҳ, дарё, маҳалла, кӯл ва дигар ҷойномҳо, аз чумла, Панҷакент, Варзиканда, Майката...), мансубият дошта, беш аз 33-ададро ташкил медиҳанд.

Дар ин минтақа, инчунин, номвожаҳои ҷуғрофии мураккабсохти (омехта) суғдӣ-тоҷикӣ бештар ба назар мерасанд, ки бо решаи суғдӣ ва ҷузъҳои маконсози тоҷикӣ (аз чумла, аз ҷузъҳои –рӯд, нова, дона, теппа, ва ғ.) ташаккул ёфтаву он қадар зиёд нестанд [7-М].

14. Топонимҳои мураккабсохти тоҷикӣ-туркӣ ва славянӣ низ ба мушоҳида мерасанд, ки хеле кам ҳастанд ва бо таъсири забони кӯчиёни бодиянишин, баъзе ҷойномҳои тоҷикӣ ё суғдӣ ба таҳаввулот дучор шудаву гоҳо тарҷума шудаанд (Камартош, Гандабулок ва ғ.) [11-М].

15. Қисмати зиёди топоним-ибораҳои минтақаи Панҷакентро вожаҳои таркибии сирф тоҷикӣ ташкил медиҳанд, ки ин гуна топоним-ибораҳо аз исмҳои «дашт, пушта, шах, ағба, сой, мазор, дара, чашма, сар, калъа» ва ғайра ташаккул ёфтаанд [8-М].

16. Бо ҷамъоварӣ ва таҳлилу омӯзиши номвожаҳои минтақаи Панҷакент ташаккулу пайдоиши қабатҳои забонии номвожаҳои ҷуғрофии минтақаи Панҷакент ба 3 қабати топонимӣ дар давраҳои муайяни таърихӣ табақабандӣ шуд:

а) қабатҳои луғавии эрониасл (суғдӣ, тоҷикӣ):

б) қабатҳои луғавии иқтибосӣ (туркӣ, русӣ, арабӣ ва ғ.);

в) қабатҳои луғавии омехта (тоҷикӣ-туркӣ, тоҷикӣ-арабӣ ва ё баръакс) [12-М].

17. Дар рисолаи мазкур ному номгузории вобаста ба ойқонимҳо (1 шахр, – Панҷакент), 14 ҷамоати деҳот, 144 деҳа, 116 маҳалла, 4 хонаи тобистона, 2 хонаи зимистона, 74 кӯча (ҳамагӣ 355 адад), аз оронимҳо 4 қаторкӯҳ, 9 қулла, 12 кӯҳҳо, 105 кӯҳ, 12 ағба, 5 обқанда, 68 мавзё, 28 ҷароғоҳ, (ҳамагӣ 239 адад), аз гидронимҳо 1 пириях. 112 дарё, 3 наҳр, 20 кӯл, 40 чашма (боз беш аз даҳҳо чашмаҳо беноманд), 3 ҳавз, 12 ҷуйбор, 3 ҷуй, (190 адад) 33 сой, 12 маҷрои хушк, ҳамчунин, 8 хароба, 2 қабр, 3 мазорот, 12 гӯристон, 15 пул ва 8 мавзеи таърихии бостоншиносӣ дар минтақаи Панҷакент дар умум, 881 номвожаи ҷуғрофӣ мавриди таҳлилу омӯзиш қарор гирифта шуд ва маълум шуд, ки дар баробари мавҷудияти номвожаҳои сирф суғдиасоси ин минтақа, инчунин, топонимҳо бо забони тоҷикии асил низ аз давраи ташаккулёбии халқи тоҷик фаровон қорбурд шудаанду баъди маскун шудани халқҳои бодиянишин дар ин минтақа топонимҳои иқтибосӣ (туркию ўзбекӣ ва русӣ) пайдо шудаанд, ки адади онҳо хеле кам ба мушоҳида мерасад [11-М, 12-М].

18. Таҳлили қолабҳои калимасозӣ дар номвожаҳои суғдиасос, бавижа, ҷойномҳои баромади суғдидошта дар забоншиносии тоҷик ба истиснои таҳқиқоти забоншиносони даврони шуравӣ А.Л. Хромов, Б.И.

Климчитский, О.И. Смирнова, Л.А. Лившис, М.Н. Боголюбов ва дигарон, ки дар ин раванд хизматҳои арзанда кардаанд, мавриди омӯзиши доманадор қарор нагирифтааст, ки аҳамияти омӯзиш ва сохти калимасозии забони суғдӣ дар забоншиносии имрӯзаи тоҷик басо судманд буда, он дар таҳкиму рушди ҷойномсозии замони мо нақши муҳим мебозад. Аз ҷумла, имрӯз қорбурди ҷузъҳои топонимсозии суғдӣ “-кат, -канд, -ин, -на, -кон” ва ғ., бо маъмулӣ гардонидани чунин усули топонимсозӣ (Зарканду Заркат ва ё Навкату Пишканд ва ғ.), бевосита, эҳёи анъанаву қолабҳои таърихиву меъёрии суннати номгузорӣ бо забони тоҷикӣ мебошад [1-М, 7-М].

19. Таҳлилу таҳқиқ ва омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофӣ суғдиасосии минтақаи Панҷакенти водии Зарафшон имкон медиҳад, ки бо мавҷудияти чунин топонимҳо ва то имрӯз мавриди истифода қарор гирифта, онҳо аз забони як давраи таърихан вучуддошта (суғдӣ) дарак медиҳанд [1-М, 7-М, 12-М].

20. Таҳқиқоти мо нишон дод, ки топонимҳои хусусияти шумораविодоштаи ин минтақа бештар бо забони тоҷикӣ дар калимасозии мураккаб аз қабилҳои Ҳафткӯл, Ҳазорчашма, (қӯл), Ҳазорчашма, (чашма), Яккаҳона, Чорроҳа, Чорбоғ, Ҳафтгӯл, (деҳа), Ҳафтзағорахӯр, Седухтарон, Чилдихтарон, Чилтано (*шах*) ва ғайраҳо ба вучуд омадаву ташаккул ёфтаанд [10-М, 11-М].

21. Номгӯии ҷойномҳои минтақа аз ҳисоби вомгирӣ (иктибос) аз забонҳои арабӣ, туркӣ ва айни замон, аз забони русӣ ғайбона пурра гардидаанд [6-М, 7-М].

22. Дар топонимсозии ин минтақа бо истифода аз гӯиши маҳаллии кунунӣ низ номсозӣ ба мушоҳида мерасад, ки таърихи дерина дорад. Аз ҷумла, Урго ва ё Урозиё, ки решаи суғдӣ дорад, ба ҳамин васила мансуб буда, ин анъанаи топонимсозӣ дар номвожаҳои ҷуғрофӣ Танӯро, Садбарго, Меҳропо ва Чилтано то имрӯз боқӣ мондааст [12-М].

23. Маҳз, дар натиҷаи омӯзиш ва таҳқиқоти комилан дурусту мантиқӣ шарҳи маънои топонимҳо аз ҷиҳати луғавию маъноӣ ва сохторӣ амиқ омӯхта шуданд, ки чунин паҷуқиш дар забоншиносии таҳлили дурусти топонимҳоро дар ҳар як минтақа муайян мекунад [11-М, 12-М].

Таҳлили сохтории маводди комилан бойу далелнок, инчунин барои ҳулосабарорӣ имкон медиҳад, ки топонимҳои нав мувофиқи меъёрҳои калимасозӣ ва тавлиди вожаҳо, ки дар забон қабул шудаанд, ташаккул ёфтаанд.

Ҳулоса, таҳлилу омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофӣ ҳар як минтақаи кишварамон бо роҳҳои таҳқиқи луғавию маъноӣ, сохторӣ ва решашинохтӣ ҳатмӣ ва зарур аст, зеро он маҳз, тавассути ин риштаҳои илми забоншиносии дар омӯзиши амиқи таърихи забон ва инкишофи забони муосири тоҷикӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИЧАҲОИ ДИССЕРТАТСИЯ

1. Дар заминаи пажуҳиши вижагиҳои луғавию маъноӣ, решашиносӣ ва сохтории номвожаҳои чуғрофии минтақаи Панҷакент аз ҷониби диссертант бо мақсади тавсеаи бештари омӯзиши топонимҳои минтақаи мазкур ва корбурд аз ҷузъи формантҳои топонимсоз дар номгузорӣ тавсияҳои зерин манзур мегардад, ки бар асоси онҳо анҷоми корҳои муайяне ба нақша гирифта мешаванд:

2. Масоили назариявӣ ва ҳулосаҳои илмӣ диссертасия ба унвонҷӯёни дараҷаҳои илмӣ ва муҳаққиқони баъдӣ дар омӯзишу таҳқиқи номвожаҳои чуғрофии минтақаи Панҷакент мусоидат карда метавонад.

3. Натиҷагирӣ дар анҷоми корҳои илмӣ, дар мавзуи оронимҳои минтақаи Панҷакент ва ҳудуди водии Зарафшон ёрӣ мерасонад.

4. Пажуҳиши решашиносии топонимҳои минтақавӣ, ки аксари вожаҳои онҳо таърихи қадим доранд, ҷиҳати муайян кардани як идда масоили марбут ба таърихи забони тоҷикӣ, махсусан, давраҳои алоҳидаи инкишофи он, ҷанбаҳои услубӣ, қолибҳои вожаасозӣ ва қабатҳои вожагонӣ-маъноии он ҳоизи аҳаммият буда, дар таъини роҳи таърихӣ калима нақши муайяни илмӣ дорад.

5. Баррасии номвожаҳои чуғрофӣ имкон фароҳам меорад, ки оид ба таърихи роҳҳои интиҳоби ном ва номгузорӣ дар забони тоҷикӣ, табдили савтиёти номвожаҳо ва зарурати корбурди онҳо маълумот ба даст оварда мешавад.

6. Омӯзишу тавсеаи этимологияи ҷойномҳоро ҳамчун ҷанбаи таълимӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии таҳассусӣ ба роҳ мондан мумкин аст.

7. Натиҷаҳои таҳқиқ, ки мо дар рафти пажуҳиши мавзуи мазкур ба даст овардаем, метавонад дар омӯзиши илмӣ масоили гуногуни топонимикаи забони тоҷикӣ истифода шавад.

8. Дар маҷмӯъ, диссертатсияи мазкур оғози таҳқиқоти вижаи илмӣ дар топонимияи минтақаи Панҷакент буда, тавҷҷуҳи пажуҳишгаронро ба баррасию омӯзиши масъалаҳои марбут ба он ҷалб менамояд. Таҳқиқи мукамал ва фарогири топонимикаи минтақаи мазкур ва дар маҷмӯъ, водии Зарафшон аз ҷумлаи масъалаҳои мубрами забоншиносӣ мебошад, ки он дурнамои таҳқиқии диссертатсияро собит месозад.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

I. Таълифоти муаллиф:

[1-М]. **Зулфониён Р.Р.** Гунаи аслии як ҷойноми сугдӣ [Матн] / Р.Р. Зулфониён // Авҷи Зухал, нашрияи илмӣи ДДТТ ба номи А.И.Сино. – Душанбе, 2019. – № 3(36). – С. 133-139.

[2-М]. **Зулфониён Р.Р.** Мафҳум ва корбурди ҷузъи «ғар»/ «қар+а»-и сугдӣ дар ҷойномҳои минтақаи Панҷакент [Матн] /Р.Р. Зулфониён

//Суханшиносӣ, маҷаллаи илмии АМИТ. –Душанбе, 2019.– № 4(36). – С. 50-61.

[3-М]. **Зулфониён Р.Р.** Шарҳи номвожаи Саразм [Матн] / Р.Р. Зулфониён // Авҷи Зуҳал, нашрияи илмии ДДТТ ба номи А.И. Сино. – Душанбе, 2020. – № 3(40). – С. 129-135.

[4-М]. **Мухаммадҷонзода О.О., Зулфониён Р.Р.** Мавқеи пасванди – уд//-ут дар ҷойномҳои суғдии минтақаи Панҷакент [Матн] /О.О. Мухаммадҷонзода, Р.Р. Зулфониён //Паёми Донишқадаи забонҳо, нашрияи илмии ДДЗТ ба номи С. Улуғзода. –Душанбе, 2022. – № 4(48). – С. 14-21.

[5-М]. **Зулфониён Р.Р.** Ташаккули кӯҳвожаҳои минтақаи Панҷа-кент аз ҷиҳати забон [Матн] /Р.Р. Зулфониён //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. –Душанбе, 2022. – №8. –С. 48-54.

Таълифоти муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[6-М]. **Зулфониён Р.Р.** Мушкilot дар номгузории маҳалҳои аҳолинишини кишвар [Матн] /Р.Р. Зулфониён // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ, - «Суннати номгузорӣ ва номҳои ҷуғрофӣ» –Душанбе, 2016, -С.77-89.

[7-М]. **Зулфониён Р.Р.** Эҳёи номҳои асилаи ҷуғрофии тоҷикӣ дар замони Истиқлол [Матн] /Зулфониён Р. //Паёми Донишқадаи ҳарбӣ. Нашрияи илмӣ-оммавии Вазорати муҳофизати ҶТ. –Душанбе. 2022. -№2 (32). –С. 152-161.

[8-М]. **Зулфониён Р.Р.** Номвожаҳои ҷуғрофӣ – як рӯкни инъикоси таърих ва марзу бум [Матн] /Зулфониён Р.Р. // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи байналмилалӣ «Рушди забони адабии тоҷикӣ дар замони Истиқлол: мушкilot ва дурнамо» (бахшида ба 85-солагии доктори илми филология, профессор Ҳомид Мачидов). ДМТ. –Душанбе. 2021. С.304-313.

[9-М]. **Зулфониён Р.Р.** Маъниҷӯӣ дар номвожаи ҷуғрофии Ғӯсар [Матн] /Зулфониён Р.Р. // Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ конференсияи ДДЗТ ба номи Сотим Улуғзода. –Душанбе. 2022. Саҳ. 25-31.

[10-М]. **Зулфониён Р.Р.** Инъикоси марзу буми миллии дар таҳлилу омӯзиши ҷойномҳо [Матн] /Зулфониён Р.Р. //Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ «Анвори дониш», ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ. –Душанбе. 2022. С. 57-72.

[11-М]. **Зулфониён Р.Р.** Дарки дурусти маъно дар эҳёи асолати ҷойномҳои миллии [Матн] /Зулфониён Р.Р. //Мероси ниёгон. Нашрияи илмӣ оммавӣ ва фарҳангӣ-маърифатӣ (ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ. – Душанбе. -№24 - 2022. С. 46-49.

[12-М]. **Зулфониён Р.Р.** Таҳлили этимологӣ – заминаи шарҳи асосии мафҳуми топонимҳо [Матн] /Зулфониён Р.Р. // Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ конференсияи байналмилалӣ ДДЗТ ба номи Сотим Улуғзода (23-24 декабри соли 2022). –Душанбе, 2022. Саҳ. 96-103.

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРАҲО

(ба забони тоҷикӣ)

ав. - авастой

ар. – арабӣ

д. – дарё

др. – *дара*

дх. – деҳа

қал. – қалъа

қ.к. – қаторкӯҳ

қл. – қулла

Л.Ш. - Лоиқ Шералӣ

мавз. – мавзё

М.Ш. –Мазори Шариф

мақб. – мақбара

мах. – маҳалла

мач.х. – мачрои хушк

Мог. – *Могиён*

Пчк. – *Пачакент*

руш. – рушонӣ

санскр. – санскрит

сах. – саҳифа

суг. – сугдӣ

т.ш. – тоҷикии шарқӣ

ф. бост. – *форсии бостон*

чар. – чарогоҳ

чи. – чашма

ҳ.авр. – *ҳиндуаврупоӣ*

ҳ.эр. – *ҳиндуэронӣ*

Ҷ.деҳ. – Ҷамоати дехот

ш. – шаҳр

юн. – юнонӣ.

яғн.- яғнобӣ

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
ТАДЖИКСКИЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕР-
СИТЕТ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ СОТИМА
УЛУГЗАДЕ**

На правах рукописи

**ТДУ 809. 155.0 ТКБ 81.2Точ
3-91**

ЗУЛФОНИЁН РАХИМ РАДЖАБЗОДА

**Лексико-семантическое и структурное исследование
географических названий Пенджикентского региона**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук по специальности 10.02.01. –
Таджикский язык**

Душанбе – 2023

Диссертация выполнена на кафедре таджикского языка Таджикского международного университета иностранных языков имени Соти-ма Улугзода.

Научный руководитель: Мухаммаджонзода Олимджон Обиджон – доктор филологических наук, профессор, председатель Комитета по языку и терминологии при Правительстве Республики Таджикистан

Официальные оппоненты: Хомидов Дилмурод – доктор филологических наук, профессор кафедры истории языка и типологии факультета таджикской филологии Таджикского национального университета

Курбонмамадов Сомон Хушкадамович – кандидат филологических наук, дотсент кафедры языков, заместитель ректора Хатлонского государственного медицинского университета

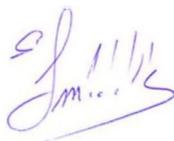
Ведущее учреждение: Таджикский государственный педагогический университет имени Садридина Айни

Защита диссертации состоится «___» _____ 2024 года, в 13:30 часов на заседании диссертационного совета 6D.КОА-067 при Институте языка и литературы имени Рудаки НАНТ (Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 21).

С диссертацией можно ознакомиться в научной библиотеке и на сайте Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ WWW.iza.tj

Автореферат разослан «___» _____ 2023 года.

**Ученый секретарь
диссертационного
совета, доктор филологических
наук, доцент**

Юсупов У.А.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Исследование географических названий каждой страны, дошедших из глубины истории и формировавшихся в каждую эпоху, служит достоверным источником и играет важную роль в развитии языка и культуры народов региона и их цивилизации.

В истории формирования каждого народа географические названия свидетельствуют о языке нации, обычаях, профессиях, развитии или формировании культуры того или иного народа, что изучается в науке о топонимии.

Топонимия является неотъемлемой частью языкознания, и именно топонимы позволяют проследить историю эволюции, культуры, мышления любого народа. Созданные самим народом, они являются своего рода индикатором не просто той местности, на которой он проживает, но и содержит ценнейшую информацию о ее рельефе и его особенностях, о географических объектах расположенных там.

О возрождении и защите географических названий Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон в своей речи, посвященной Дню государственного языка Республики Таджикистан (4 октября 2012 года), отметил следующее: «Одним из важных вопросов в истории нации является собрание, изучение, точное исследование топографических названий. На основе исследований, проведенных отечественными или зарубежными учеными, любое географическое название на основе письменных источников должно быть научно изучено. Топографические названия регионов связаны с историей и судьбой народа, и отражают историю развития и совершенствования нашего языка»¹.

Помимо этого, топонимы способствуют, истории народа, культуре его взаимоотношений с государствами, языковые и национальные отношения, преобразование языка событий, происшедших в стране и т.д., так как «топонимы расширяют наше знание о различных процессах диахронии, в том числе понимания вопросов истории языка и развития, восстановления нации на протяжении всей истории»².

Актуальность темы заключается в том, что изучение современной таджикской топонимики, будучи относительно новым направлением в таджикском языкознании. Несмотря на определенные научные достижения, в настоящее время многие теоретические вопросы таджикской топонимии ещё не получили своего должного освещения. Изучение топонимов имеет большое значение для характеристики географических объектов, расположенных на терри-

¹. Асосгузори сулху ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ва сиёсати давлатӣ дар бораи забон (Нашри 2 бо тағйири иловаҳо). Душанбе /Асосгузори сулху ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ва сиёсати давлатӣ дар бораи забон: 2018, -232.

². Розенфельд, А.З. Гидрографические термины в топонимике Таджикистана /А.З. Розенфельд. // Местные географические термины в топонимии. –М., 1976. - С. 184- 187. (156, 287).

тории страны, и имеют значение для определения принадлежности народов к той или иной нации, языка и культуры.

В нашей диссертации впервые анализируются топонимы Пенджикентского региона, что обеспечивает актуальности выбранной темы.

Пенджикент, как известно, является центром Зеравшанской долины. На его территории проживали предки таджиков – согдийцы. В силу данного обстоятельства в топонимике региона сохранилось множество согдийских, а также заимствованных из других языках.

Также актуальность данной проблемы заключается в том, что изучение языковых особенностей топонимов данного ареала поможет дальнейшей всесторонней изучение региональной топонимики, что, в конечном счете, позволит определить основные этапы эволюционного развития топонимической системы таджикского языка, ее отличительных особенностей.

Степень изученности темы. Проблемам таджикской топонимики, по мнению российского топонимоведа Мурзаева³ Э.М., впервые обратили русские ученые О.И. Смирнова, А.З Розенфельд, В.С. Расторгуева, Дж. Эдельман и др.

Широкий спектр ономастики, включая и топонимику Таджикистана, достаточно полно освещен в трудах А.А. Фреймана, М.С. Климчицкого, В. А. Лившица, М.И. Стеблин-Каменского, М.Н. Боголюбова, Ж. Лазара, А.Л. Хромова, Р.Х. Додихудоева, Ш. Исмоилова, О. Мамаджонова, Н. Офаридоева, Р. Шодиева, Д. Хомидова, и других, которые являются основоположниками школы географической ономастики⁴.

Поскольку эти работы осуществлялись по результатам диалектологических экспедиций и на основе данных археологических раскопок, то они содержат одновременно сведения исторического характера, что способствовало более достоверному реконструированию того или иного топонима.

Связь исследования с научными программами и темами. Тема исследования, которой связана с рассмотрением лексико-семантической, этимологии и структуры топонимов Пенджикентского региона, соответствует научной программе кафедры теории и практики языкознания Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзода.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Цель исследования. Основной целью исследования является определение лексических, семантических и структурных особенностей топонимов Пенджикентского региона.

Задачи исследования. В соответствии с поставленной целью определены задачи исследования:

- провести лексико-тематическую классификацию топонимов Пенджикентского региона;

³. Мурзаев, Э.М. Очерки топонимики /Э.М. Мурзаев. –М.: Мысль, 1974. - 382 с.

⁴. Махмадҷононов, О. Номҳои ҷузбаи таъриханд // Забон ва истиқлол (Маҷмуи мақолаҳо) /О. Махмадҷононов. – Душанбе 2001, -С. 136-140.

- определить лексические и семантические особенности топонимов Пенджикентского региона;
- выявить этимологию географических наименований исследуемого региона;
- охарактеризовать структуру географических названий региона;
- определить способы образования топонимов Пенджикентского региона.

Объект исследования является топонимы Пенджикентского региона Зеравшанской долины.

Предметом исследования является лексико-семантическое и структурное исследование топонимов Пенджикентского региона.

Теоретической основой исследования послужили фундаментальные труды по вопросам топонимики и ономастики таких зарубежных и отечественных ученых, как А.А. Фрейман, Ж. Лазар, М.И. Стеблин-Каменский, Дж. Эдельман, В.А. Лившиц, С.И. Климчицкий, В.С. Расторгуева, Т.Н. Пахалина, А.Л. Хромов, О.И. Смирнова, П.Б. Лурье, Ш. Исмаилов, Н. Офаридав, Дж. Алими, О. Мухаммаджонов, Б. Алави, Б. Тураев и др.

Методологические основы исследования. Для реализации поставленных целей в диссертации принялся синхронный метод. При этом, по мере необходимости при лексико-семантическом или структурно-грамматическом анализе применяют структурный, ареальный, формантный и сравнительно-исторические методы также приём личного наблюдения.

Источником исследования послужил, в первую очередь, материал, собранный автором диссертации во время поездок в Пенджикентский регион Зеравшанской долины, а также использована информация полученная от коренных жителей Пенджикентского региона.

В исследовании также использованы данные из «Реестр названий местностей Таджикистана»⁵ и Карты Республики Таджикистан в масштабе 1:100 000.

Научная новизна исследования. Научная новизна диссертации заключается в том, что впервые в таджикском языкознании системному анализу подвергалась топонимики Пенджикентского региона, который в древности был заселен согдийцами. По результатам исследования в научном обиходе введен новый языковой материал, позволяющий более достоверно определять хронологию, происхождения и заимствований топонимических единиц данного региона.

Основные положения, выносимые на защиту:

История становления и формирования топонимической системы Пенджикентского региона напрямую связана с социальной и духовной жизнью населения данной местности, а также ее географическим рельефом.

---

⁵. Феҳристи номи маҳалҳои Тоҷикистон/ Феҳристи номи маҳалҳои Тоҷикистон. –Д.: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2013. -332с.

Топонимика рассматриваемого региона представляет собой довольно статичную и устойчивую систему, сохранившуюся на протяжении нескольких веков.

1. Топонимические единицы региона обладают лексическими, семантическими и отчасти фонетическими особенностями.

2. Проведенный этимологический анализ показал, что определенное количество топонимов региона имеет согдийско-ягнобское происхождение.

3. В реестре топонимов Пенджикентского региона насчитывается большое число заимствований, преимущественно из арабского, турко-монгольского и русского языков.

4. В образовании топонимов использовались традиционные способы словообразования и словопроизводства таджикского языка.

Теоретическая значимость исследования, прежде всего, заключается в установлении основных лексико-семантических и структурных закономерностей топонимов региона, определении их специфических характеристик.

Поскольку региональная топонимика в таджикском языкознании ещё недостаточно развита, то данное исследование восполнит существующий пробел в тотальном изучении топонимической системы Таджикистана. Отдельные новации имеющие место в представленной работе, могут способствовать активизации создания в последующих исследованиях, касающихся различных проблем топонимики. Проведенные исследования также дают возможность глубже понять лингвокультурологические особенности этносов данного ареала.

Практическая ценность исследования заключается в том, что полученные результаты могут быть использованы в разработке и решении общих вопросов по топонимике, а также при написании соответствующих разделов грамматики таджикского языка.

Систематизированные и проанализированные в диссертации топонимические данные могут быть применены в лексикографической практике по составлению топонимических, историко-этимологических словарях не только таджикского, но и других иранских языков.

Конкретные результаты работы могут быть использованы при чтении спецкурсов и спецсеминаров, курсов по истории топонимики Таджикистана, этимологии слов и истории таджикского языка.

Соответствие диссертации с паспортом научной специальности. Диссертация соответствует паспорту специальности и своему содержанию установленному порядку написания диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – Таджикский язык.

Личный вклад соискателя ученой степени в исследование Личный вклад исследователя заключается в том, что он впервые в форме научной диссертации систематически исследовал проблемы лексико-семантического и этимологического исследования географических названий Пенджикентского региона, а также раскрыл этимологию некоторых топонимов. Написание статей по

теме и выступлений на конференциях по теме диссертации является практической деятельностью диссертанта по диссертационной работе.

Утверждение и внедрение результатов исследования. Основные тезисы диссертации отражены в 5 научных статьях, опубликованных в рецензируемых журналах определенных ВАК при Президенте Республики Таджикистан. Также они были доложены в виде доклада на республиканских и международных научно-практических конференциях вузов и институтов Таджикистана, которые опубликованы в 7 научных и общественных изданиях страны- «Исследование важных вопросов гуманитарных наук, социологии и точности в поликультурных условиях образования» (ТГИЯ им. Сотима Улугзода, г. Душанбе, 11.04.2022-16.04.2022), «Развитие таджикского литературного языка в период независимости: проблемы и перспективы» (ТНУ, г. Душанбе, 15.06.2022)

Разработка и внедрение результатов исследования. Диссертация было обсуждена на заседании кафедры теории и практики языкознания Международного государственного университета иностранных языков Таджикистана имени Сотима Улугзода (протокол №5/1 от 3 января 2023 года) и Секции языкознания университета (протокол № 7/4-4 от 28 февраля 2023 г. 2023 г.) и рекомендована к защите.

Структура и объем диссертации. Согласно заявленным целям и задачам, данная диссертация состоит из введения, трех глав, охватывающих 20 глав и подразделов, заключения, списка географических названий Пенджикентского региона и библиографии использованной литературы. Общий объем диссертации составляет 180 страницы компьютерного набора.

ОБЩЕЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Во введении обоснована актуальность и научная новизна исследования, установлена степень изученности темы, определены цель и задачи исследования, сформулированы основные положения, выносимые на защиту, указываются использованные методы исследования и источники, откуда извлекался фактический материал.

Глава 1. Первая глава диссертации называется «**Лексико-семантический анализ топонимов Пенджикентского региона**» и состоит из 14 разделов.

В первом разделе главы рассматривались теоретические вопросы топонимики, проведен аналитический обзор научных трудов зарубежных и отечественных ученых, посвященных данной тематике, в частности А.В. Суперанского, А.К. Матвеевой, С. Роспонда, А.Л. Хромова, Р.Х. Додихудоева, Дж. Алими. Ш. Исмоилова, Н. Офаридаева, С. Сулаймонова, О. Махмаджонова, Д. Хомидова, Б.Б. Тураев и др.

Собранный топонимический материал Пенджикентского региона в соответствии его географическими рельефными, природными особенностями можно дифференцировать на ойконимы, оронимы, гидронимы, антропонимы, этнопонимы и др.

Второй раздел первой главы называется «**Ойконимы региона**»

В лингвистической науке ономастика стремится выявить и изучить существующие ономастические разделы, что осуществляется применением сравнительно-исторического метода в диахроническом и синхроническом аспекте.

Разделы ономастики выделяются соответственно категориям собственных имен. Среди них наиболее многочисленные по которым, в свои очередь, делятся на следующие подвиды. Например:

- полионимы (названия городов и поселков: Пенджикент, Согдиан и др.);
- комонимы (имена сел и названия отдельных улиц (гузаров): *деҳаи* Мазори Шариф; Гузари Шехо, Гузари Фониҳо, Гузари Таг, Гузари Боло, Гузари Гунбазиҳо (с. *М.Ш. дехота Л.Ш.*) и др.;
- годонимы (названия проспектов и улиц, отдельно: *хӯёбони* Рӯдакӣ, *кӯҷаи* Терешкова (в г. *Пнджк.*), *Зарафиюн*, *Рӯдакӣ*, *Гулистон*, *Айний* (улицы в с. *Гусар дехота Л.Ш.*) и др.;
- урбанонимы: Дарвозаи Бухор, Чойхонаи Таги Камар, Истгоҳи Қавола, Истгоҳи Самарқанд (в г. *Пнджк.*) и др.;
- агоронимы (названия площадей, и рынков: *майдони* Исмоили Сомонӣ, *майдонҳои* Деваштич, Лоик Шералий, Бозор (в г. *Пнджк.*), бозори Салохиддин (в с. *Гусар дехота Л.Ш.*) и др.;
- эрготопонимы (названия организаций и учреждений: Рисзавод, Табакзавод (в г. *Пнджк.*); заводы машруботбарории «Парандис», (в с. *Гусар дехота Л.Ш.*) и др.;
- хрематонимы (названия предметов и объектов материальной культуры организаций, дворцов культуры и др.: Кохи фарҳанги шаҳри Панҷакент (в г. *Пнджк.*), Хонаи фарҳанги «Марғеда» (в с. *Гусар дехота Л.Ш.*) и др.;
- городские хоронимы (названия связанным с профессией и занятий горожан) Сузангарон (мах. В г. *Пнджк.*), Суфиён (с. дехота Халифа Хасан) и др.

На территории Пенджикентского региона нами зафиксированы 355 ойконимов, включающих названия одного города, 14 дехотов, 144 сёл, 116 махалли, 4 летник, 2 зимник и 74 улиц.

Из этого количества - 281 единица составляет комонимы, которые были образованы не одним языком, а появились в определенные исторические периоды развития таджикского языка с заимствованием множества лексических единиц из других языков, в первую очередь, согдийского.

В третьем разделе «**Оронимы региона**» рассматриваются лексико-семантические особенности названий 4 хребтов, 9 пиков, 12 гор, 105 гора, 12 перевалов, 5 оврагов, 68 урочищ, 24 пастбищ.

Четвёртый раздел главы под названием ется «**Гидронимы (и лимнонимы)**», содержит анализ названий рек и озер, островов, океанов, водохранилищ, родников и водопадов. В реестре топонимов рассматриваемого региона нами выделено 193 единицы, являющиеся гидронимами, обозначающими 1 ледник, 112 рек, 3 канала, 20 озер и 40 родников, 3 пруда (хавз), а также 12 канавы, 2 арыка.

Можно отметить что из 194 гидронимов Пенджикентского региона 46 сохранили свое согдийское происхождение. Например: Афмад, Зурмич, Майсогар, Нагнут, Пушневат, (*река в с. Вору*), Киштуд Некнот, Уреч (*река в дехоте Рудакӣ*), Амшуд, (*озеро в с. Вору*), Нофин (*озеро в с. Шинг*) Фаревад (*родник в дехоте Хурми*). Хохен (*родник в с. Вору*), Кокури (*хавз/пруд в г. Пнджк.*) и другие объекты.

В пятом разделе главы «**Антропонимы региона**», были рассмотрены топонимы, названные именами знатных, известных, почитаемых людей: Дашти Қозӣ, Томирис (*село*), Хочаи Ҳалвой, Пуштаи Мулло Зоҳид, Дашти Моҳрӯ (*махалли*), Мазори Эшон, Хочаи Дуредгар, Ҳазрати Султон, Мазори Хочаи Аламбардор, Хоча Муҳаммади Башоро (*мавзолей*), Савракато (*мазорот*), Хочақисмат (*тик*) и др. Из зафиксированных в данном регионе топонимов – 18 названо мужскими именами, 2 – женскими, и все они выражают род деятельности носителя имени, сохранившиеся в современном таджикском языке с глубиной древности.

К примеру, такие топонимы по именам и псевдонимам, как Хоча Мансур (*гора*), Дашти Кали Малла (*село*), Зардча Халифабобо (*урочище*), Зулайхо, чашмаи Мулло Фафур, (*родники*), Ҳакимбой, Арабо, (*мост*), мазори Хочаи Абудардо, Хоча Муҳаммади Башоро, Халифа Ҳасан, мазороти (могила) Фармонбобо и др.

В настоящее время наряду с топонимами этого региона, образованных соответственно установленным правилам словообразования наименований географических объектов (*Рудаки, Азизобод, Олимобод, Малиқҷониё... (села), Муъминобод – (махалла)*), также появились некоторые топонимы с именем фамилий людей: Лоик Шерали, Халифа Ҳасан (*названия дехотов*), Рачабали (*название села*), Ҳадятулло Муродов, Боймурод Холмуродов, Пулодбой Солехов. Аввалбоев Содиқ (*названия махаллей*) и др.

Шестой раздел главы «**Теонимы региона**» посвящен теонимам региона выражающим объекты сакраментального, мифологического и религиозного характера: Мазори Шариф (*село*), Хоча Муҳаммади Башоро (*мазорот и мавзолей*), Хўчапанҷ (*село и мост*), Хочақисмат, Хочапанҷ, Хочаи Ҳалвой, Қайнар (*махалли и урочище*) и др. Всего их в диссертации определено 32 единиц. Из них 6 - названий сёл, 8 мазорот, 5- урочищ, 1 -мост, 10 -гор 2 - реки и родник считаются теонимами.

Такого рода топонимы, образованные в зависимости от религиозной деятельности той или иной значимой в этой сфере личности, появились в Пенджикентском регионе после распрост-ранения Ислама (VIII-IX). Например, один из них мавзолеев назван именем исторической личности Ходжа Мухаммади Башоро, являющимся сподвижником пророка Мухаммада. Ходжа Мухаммади Башоро, будучи сподвижником пророка Мухаммада и проповедником Исламской религии, прожил в этом регионе и его мавзолей является священным местом паломничества.

Седьмой раздел главы называется «**Зоотопонимы региона**». В топонимике Пенджикентского региона встречаются также зоонимы, которые являются

названиями животных и насекомых. Шер, Гўши Асп, Бузгола, Хирсак, Девон-атаккакуш, Шабушкин, (*гора*), Хирсхона, Қунгузхона, Чайрахона (*урочища*), Курморхона (*настбица*), Мушхона, Сойи Палангкуш, Такапар (*ущелья*), Наханг, Мурғобй (*озер*) и др.

В восьмом разделе главы «**Фитонимы региона**» изучаются топонимы обозначающие названия различных растений, кустарников и деревьев, общее их число составляют 16 наименований. В том числе: Чинор (село), Зардолузор, Гулистон, Гулрез (*махаллы*), Ҳафтзағорахўр, Чорбоғ, Яккасада, Бунафша, Яккаарча, Арчамайдон (*горы*), Ангатак, Садбарго, (*ущелья*), Нови Чомоқ (село) и др.

Девятый раздел главы наименован «**Некронимы региона**», которые как видно из понятия семантики этого термина обозначают места захоронения людей (кладбища, могилы, гробницы и мазорот): Сарманзил; Шахидон; Фарибон; Мирбачагон; Бекасон; Сари Камар; Барлосо; Оромгохи Ғўсар, Қабристонни Мазор» и др. Одновременно в этом регионе наблюдается экклезионимы, которыми названы мечети и другие места, в которых проводятся ритуальные услуги, похороны. В эту группу топонимов входят в основном, названия мечетей, например: Масчиди Ҳоча Муҳаммади Башоро, Масчиди чомеи Ғўсар, Масчиди чомеи Мазори Шариф, Масчиди Гадоӣ, Масчиди Гузари Боло и др. Количество некронимов составляет более 200 единиц.

Десятый раздел главы называется «**Географические названия - омофонь**». Как известно, в языкознании под омофонами подразумеваются разные слова, совпадающие по произношению, но различающиеся в написании. В числе таких топонимов данного региона, содержит омофонные свойства имена: Учқўл (*тик*), Фарибак, Савр, Мазор, Баҳор, Камар, (*село*), Шодиёна (*махалла*), Гўрда-ра (*ущелья*), Дупула, Обчин, Қаратеппа, Ўрдакон (*урочища*), Сари Паст (гора) Шабмонда (*река*), Мижгон, Соя (озера), Санчаршоҳ (*крепость*) и другие, большинство из которых в диссертации получили достаточно объемные характеристики.

Рассмотрим, топоним-сочетание «Қалъаи Санчаршоҳ» (крепость Санджаршах), где в последние годы археологи проводят раскопки. В народе бытует мнение, что оно названо в честь падишаха Санджара. Состав этого топонима состоит из корня «санг (камень)+ гар (**gar** - от согд. гора) и шах (скала, гора)», и здесь можно обнаружить омофонию. Только этимология топонима Санджаршоҳ поможет определить точную его семантику. Кроме того необходимо учитывать и природно-геологические особенности расположения этого объекта, поскольку он находится в скальных и каменных горах. Отсюда следует вывод, что речь идет о крепости Санджаршоҳ, так как, второй компонент структуры слова не гар, и ғар/ғор (ущелье), что больше соответствует месту расположения крепости, где много лощин и камнеопасных оврагов. Это обстоятельство позволяет считать данный топоним омофоном и воспроизводить его в виде «Сангджаршах» (қалъаи Сангчаршах, шахркадаи Сангчаршах // Санчаршах).

Одиннадцатый раздел главы называется «**Географические названия, выражающие желание, мечту и надежды людей**» включает топонимы *Мехробод*, *Баракат (махалли)*, *Нури Зиндагӣ (село)*, *Ният (родник)*, *Озодагон (бывшее название села Фарибак)*. Следует отметить, что перечисленные топонимы с такой семантикой в топонимике малочисленны и ареал их употребления ограничен данным регионом.

Двенадцатый раздел главы называется «**Географические названия, отражающие новые реалии**». В период Независимости Республики Таджикистан появились новые топонимы, которые обозначают новую действительность: «10-солагии Истиклолият, Нури Зиндагӣ, Андари Нав, Ганчи Нихон, Кабудсанг, Наврӯзтеппа, Шашкати Нав, Бӯстон, Зарфишон, Вахдат (*названия сёл*), Дустӣ, Дурахшон (*махалли*)» и др.

Тринадцатый раздел главы называется «**Географические названия выражающие цвет, признак и особенности предмета**» содержит анализ следующих топонимов в географических объектах и населенных пунктах в составе, которых использованы слова «сафед» (белый) и «сурх» (красный): Сафедак (*гора в дехоте Вору*), и *топонимы-сочетания* Девори Сафед (*гора в дехоте Могиён*), Шахи Сафед (*гора в дехоте Фароб*), Санги Сафед (*родник в селе Пули Гирдоб дехота Могиён*), Сурхоб (*село в дехоте Хурми*), Шахи Сурхак (*пастбище в селе Пули Гирдоб дехота Могиён*) и др.

В четырнадцатом разделе главы «**Этнотопонимы региона**» рассматриваются топонимы заимствованные из языка и диалектов тюркоязычных племен и народностей. Количество таких топонимов в говорах Пенджикентского региона незначительно. Перечислим некоторые из них как комоним Турки Роч (*село в дехоте Хурми*), ороним Туркистон (*хребет в долине Зарафишон и гора в с. Вору*), Туркпарида (*гора в селе П.Г. дехота Могиён*.) и Қабристонӣ (кладбище) Барлосо (*расположено на трассе Гусар-Навобод дехота Лоика Шералӣ*) и др.

Нами зафиксирован один топоним “Гузари Лулиён /Чӯғиён”, что свидетельствует о проживании в этом регионе цыган. Представители этой народности в основном занимались ремесленничеством: выпиливали из дерева детские колыбели, деревянные ложки, посуду, лопаты и др., но не гнушались и попрошайничеством.

Вторая глава диссертации «**Этимологический анализ топонимов Пенджикентского региона**» состоит из 2 разделов:

Первый раздел главы называется «**Степень изученности микротопонимов Пенджикентского региона**» и в ней содержится обзор исследований топонимики рассматриваемого региона, проведенных зарубежными и отечественными топонимоведами учеными (О.И. Смирнова, А.А. Фрейман, В.А. Лившиц, М.Н. Боголюбов, А. Рустамов, А.Л. Хромов, П.Б. Лурье и Б. Тураев), а также было отмечено, что географические названия Пенджикентского региона до сих пор ещё не получили должного научного освещения. В ней, также речь идет о том, что, хотя топонимика многих районов Таджикистана уже более или менее изучена, но ещё остались многие нерешенные проблемы из-за отсутствия системного изучения таджикских топонимов, в первую очередь, их этимологии.

Второй раздел этой главы называется «**Этимологический анализ некоторых микротопонимов Пенджикентского региона**» и состоит из 6 подразделов.

В первом подразделе этого раздела - «**Этимология топонима Панджекат /Пенджикента (Панчекат /Панчакент)**» рассматривается происхождение этого топонима. В этом подразделе, опираясь на научные источники арабских и иранских ученых (Истахри, Мукаддаси, Ибни Хавкал и Яъкуби), а также археологов, зарубежных и отечественных лингвистов, исследовывается этимологии топонима **Панчекат** [panjekat] (**Панчакент** [panjakent] – Пенджикент). Этот топоним от согдийского суффикса «кат» обозначает смысл «пять городов, пять сёл, пять домов или жилищ» и настоящее название этого города считается Панджекат, как ряд согдийских топонимов - Хушекат, Ахсикат, Пишкат, которые до сих пор существуют

Во втором подразделе этой главы рассматривается и изучается **этимология топонима «Саразм»**. Саразм – согласно точке зрения В.А. Лившица, имеет значение «сари Замин» (начало Земли)⁶. В подтверждение поддержки мнения этого ученого необходимо сказать, что жители местности Фалгар производят его как Саразмин. Поэтому можно утверждать, сказать, что это слово фонетический вариант Саразма, тем более, что местные жители тоже говорят – Саразм.

Если рассматривать топоним Саразм с точки зрения его структуры, то можно выявить, что оно составное образованное от двух корней - sṛ+zmn (начало/ исток и земля), и этот топоним в свою очередь, с учетом своего географического расположения обозначает растянутую широкую равнинную долину.

В третьем подразделе второй главы рассматривается лексическое значение и этимология **топонима «Гарибак»**. В процессе исследования было установлено, что жители этого села при определении происхождения исходили от арабского слова «гариб» (чужеземец, иноземец), но на наш взгляд, это неверное, потому что его топооснова **гари** исходит от фонетического состава изменившегося слова **кара**, которое имеется в согдийском языке как **γar (гар)**, в индийском - **giris**, в славянских – **gora**, в осетинском - **хара**, в язгулякском - **кар** и в ваханском – **γar**⁷. Все эти слова объединяет одна общая семантика, а именно – «кӯх, санг»- гора//камень. Этот топоним активно участвует в образовании названий объектов и растений - Гарибак, Фареват, Фаров, Бефар, Парфар (Фарфар//Фалфар), Фармич, Фарм, Данфара и др.

Таким образом, установлено, что топоним «Гарибак» не арабское слово, и благодаря исследованию русского ученого П. Лурье⁸, можно считать, что это слово образовано от **гари** (кӯх) **бак/пака** и обозначает домана, поя (склон/подножие (горы)).

⁶ Лившиц В.А. Хромов, А.Л. Согдийский язык // Основы иранского языкознания, Т2. /В.А. Лившиц, А.Л. Хромов. –М., 1981. –С 345-514.

⁷ Ҳасандӯст, М. «Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ». Ҷилди 3. / М. Ҳасандӯст. –Техрон: «Осор».1393. -2080 сах.

⁸ Лурье, П. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии. / П. Лурье. Санкт-Петербург. Дисс. На канд. Фил. Наук. Код специальности ВАК: 10.02.22. -306с.

Четвёртый подраздел третьей главы посвящен анализу этимологии топонима «Гусар». В ходе исследования было выявлено, что он схож с топонимами типа Гукат, Гудоб, Гудал и имеет согдийский корень «гӯ», что подтверждается данными классических фархангов и исследованиями по истории древне-среднеперсидского языка.

В упомянутом словаре Бадруззамон Кариба⁹ слово Gava толкуется следующим образом: 1) местность проживание; 2) неограниченная местность, где возможно, проживали горожане. Благодаря археологическим раскопкам Гусар существовал ещё в древние времена.

Кроме того, необходимо отметить, что в топониме Гусар корень «гӯ» обозначает пасты, чукурй ва чойи хамвор (низина, яма и ровное место), а «сар», как уже было указано в этимологии Саразм, это «огоз, сар ва ибтидо» (начало, голова), т.е. значение этого топонима можно интерпретировать как «сари пасты, сари хамворй ва ё сари чукурй» (начало равнины или начало углубленного места, ямы).

Рассмотренный далее топоним подраздел **Зимтуд (Zimtūd)** (село в дехоте Вору), образованный с помощью основы

согдийского происхождения, пополнил список топонимов, образованный подобным способом: Киштуд (*река в дехоте Вору и Рӯдакӣ*), Таги Ровут (*махалла в дехоте Ёрӣ*), Нагнут, Амшут (*река в дехоте Вору*), Зиндовут¹⁰ (*село в дехоте Могиён*) и т.д.

Форманты **-ут//уд**, по нашему мнению, в отдельности обозначают понятие «баландӣ; теппа; дашту тали хамвори дар баландӣ вокеъ» (высота, курган / степь, холм, расположенный на верхнем месте).

В топониме Киштуд [**Kištūd**] (название села, реки и ущелья в этом регионе) корень **кишт** – общеиранское слово обозначающее «киштану коштан» (сеять, сажать, засевать). В согдийском языке также встречались слова подобным корнем: ki/əšt € <*kršt - «киштан, коштан» [Gharib, 4920]. Безусловно, этот топоним древнесогдийский, что подтверждено его упоминанием в сочинениях горы Муг, найден и доставлен. [СДГМ, II, 172-3. III. 66, 84 = Б7, 1, Б20, 1].

Изучая этимологию топонима **Зимтуд (Zimtūd)** М. Хасандүст¹¹ считает, что «зим», представляет собой сокращение от слова «замӣ //замин», и интерпретирует его как «замини вокеъ дар баландӣ (боло)»/ земля, расположенная наверху.

Третья глава диссертации под названием «Структурный анализ географических названий Пенджикентского региона» состоит из 4 подразделений.

В первом, вводном разделе главы приведена достаточно полная, достоверная информация о состоянии изучения вопросов топонимики в пределах

⁹. Бадруззамон Қариб. Фарханги сугдӣ (сугдӣ-форсӣ-англисӣ) Қариб Бадруззамон. – Техрон: “Фархангон”, 1995. -473с

¹⁰. Фарханги номҳои ҷуғрофӣ / фарханги номҳои ҷуғрофӣ. – Душанбе: 2019. -280 сах.

¹¹. Ҳасандӯст, М. «Фарханги решашинохти забони форсӣ». Ҷилди 3. / М. Ҳасандӯст. – Техрон: «Осор».1393. -2080 сах.

Таджикистана, и особенно, в рассматриваемом региона, основанная на исследованиях известных зарубежных и отечественных ученых. В этом разделе теоретические уже существующие разработки ономастиков можно воспринимать как руководство к дальнейшим разработкам топонимов не только ареала распространения иранских языков, но и топонимической номенклатуре Таджикистана.

Известный востоковед А.Л. Хромов на протяжении своей жизни занимался изучением словес ономастической географии Таджикистана. Он больше обращал внимание на топонимы верховья Зеравшанской долины. Во многих его научных работах так или иначе затрагиваются согдийские топонимы Пенджикентского региона. Так, например, А.Л. Хромов указывает на то, что «В этом древнейшем регионе можно встретить многочисленные, разнообразные топонимы, большинство из них со временем могут исчезнуть или забыться, в то время как они для науки представляют большую ценность»¹².

Существует необходимость, чтобы исследования топонимов этого региона и других регионов страны активизировалось, потому, что иногда иностранными учеными, которых при изучении этимологии и истории топонимов исходят только делая при этом логически неверные и некорректные выводы, в результате чего даже корни некоторых исконно таджикских топонимов относятся к семье чужих языков.

В данной диссертационной работе благодаря сопоставлению топонимической системы таджикского языка и его диалектов с топонимами иранских и европейских языков, было установлено, что именно в диалекте Пенджикентского региона сохранились согдийские элементы в составе топонимов.

Вторую большую группу в топонимике Пенджикентского региона составляют исконно таджикские слова. Обе эти группы топонимов в диссертации получили полное, по возможности, освещение.

В данной главе исследованию был подвергнут 881 топоним, в числе которых 355 ойконимов (1 город - Пенджикент), 14 дехотов, 144 сел, 116 махаллей, 4 летник, 2 зимник, 74 улицы, 239 оронимов (4 хребта, 9 пиков, 12 горы, 105 гор, 12 перевалов, 5 оврагов, 68 урочищ, 24 пастбищ, 194 гидронимов (1 ледник, 112 рек, 3 канала, 20 озер, 3 хавз (бассейна - маленькие озера), 40 родников, (ещё больше десятков безымянных родников), 12 прудов, 3 арыка, 33 сухое русло, 12 высохших ручьев, а также 8 развалин, 2 могилы, 3 мазорот, 12 кладбищ, 15 мостов, 8 историко-археологических объектов Пенджикентского региона.

Второй раздел главы диссертации называется «**Структурный анализ топонимов с иранскими основами**». Формирование топонимики одного языка, сопоставление её с другими языками, определение лексических особенностей, по мнению известного таджикского топонимоведа А.Л. Хромова, зависит от диалекта местного населения соответствующего требованиям языка того региона.

---

¹². Хромов А.Л. «Топонимия Родины Рудаки». / А.Л. Хромов в сборнике «Памяти устода Рудаки». – Душанбе. «Дониш», 1978. –119. 27-31 стр.

Далее он говорил: «реорганизация структур и первоначальные значение именно топонимов является последним этапом и трудным из всех этапов изучения и рассмотрения топонимов»¹³.

Таким образом, в данной диссертации изучается и рассматривается 881 наименование населенных пунктов и географических объектов территории Пенджикентского региона.

В качестве топонимов в данном исследовании из суффиксов «-зор, -истон, -он, -й, -гар, +он, -и+ё+на, -и+на, -ак, -гах, -ин, -ча, -а, -о» (всего-14), и префиксы и другие элементы, которые создают ираноосновные (согдийские) топонимы как – «-ич//уч, -ин, -на, -кат/-кат+а, -канд+а, (-кент), -кон, -дар, -ан+дар, -ак, //иф/-ев/-еф и формантов -гар/-кар/-кара, хар-, (в общем - 19)».

Формирование таджикословных топонимов Пенджикентского региона рассматривается в отдельных подразделах и параграфах.

Таджикские простые топонимы. В топонимике Пенджикентском регионе в настоящее время составляют преимущественно большинство простые топонимы и насчитывают 20 единиц, в их числе: Дашт, Баҳор, Мехр (названия сел), Шер, Охан, Шом (горы), Лалм (ущелье), Хушк, Наҳанг, Соя (озера), Офтоб, Боло (махалли), Дех (родник), Суфа (пастбище) и др. В числе простых топонимов встречаются заимствования из арабского языка, например: Сидк (гора в селе Некноте дехота Рудаки), Савр (село в дехоте Халифа Хасан), Равот (махалла в дехоте Ёри), Мазор (родник в селе Пули Гирдоб), и др.

Производные таджикские топонимы. В образовании таких топонимов активно участвуют таджикские суффиксы «-зор, -истон, -он,, -й, -гар+он, -и+ё+на, -ак, -гах, -ок, -ча, -а, -о», например: «Кулолӣ, Шаршара, Бедак, Зидӣ, Кошона, Шингак,

Суфиён, Зебон, Бадгах, Богча (*сёлы*), Зиндон, Зевониён, Сугдиён, Ровадин, Марғзор, Кӯлак, Фелониён (*махаллы*), Туркистон (*хребет*) Сафедак, Чилтано, Хиргоҳ, Мушистон (*горы*), Алистон (*река*), Мурғобӣ (*озеро*), Париён, Ангатак, Кунчок (*урочище*), Шаррок, Танӯро, Садбарго (*пастбища*), Дарвешон, Гармак, Себак» (*родники*) и др.

В этой группе можно обнаружить топонимы, состоящие из согдийского корня и таджикского суффикса: Моғиён, Шингак, Вағаштон, Тангӣ, Фонӣ, Шингча, Урто, Вашанӣ, Нофин (села и махалли) и др.

В этой главе в разделе «**Таджикские сложные топонимы**» рассматривались топонимы, которые по происхождению были согдийскими, а также и существовали до нашествия арабов в новом периоде развития таджикского языка начали появляться топонимы на персидском-дари и сохранились без изменения до сих пор, в их числе: Амондара, Панджруд, Косатарош, Чиларча, Шӯрнова, Чорбоғ, Яккахона, Ҳафтруд, Хуррамобод, Чорроҳа (села), Шабмонда, Саройбоғ, Гулрез (махалли), Раҳрав, Такапар, Палангкуш (высохшие русла), Чашмаҳона (родник), Дузхона, Чилдухтарон, Чилмехроб, Яккаарча (горы),

¹³ Хромов А.Л. “Топонимия Родины Рудаки”./ А.Л. Хромов в сборнике “Памяти устода Рудаки”. – Душанбе. “Дониш”, 1978. –119. 27-31 стр.

Гурдара (пастбище), Дупула (мост), Кафкрӯд, Шабмонда (реки), Обшорон, Хирсхона (урочища) и др.

Таджикские топоним-сочетания. Топоним-сочетания, которые составлены из двух или нескольких слов, географических названий в Пенджикентской топонимике формировались, как правило, из именных частей речи и можно их разделить на две группы: первую группу топонимов составляют термины – сочетания, образованные из различных частей речи; во вторую группу входят термины – сочетания, образованные от слияния термина-индикатора или апеллятива, обозначающего географические объекты («дашт», «пушт(+а)», «шах», «ағба», «мазор», «сой», «дара», «чашма», «кальа», «сар», «кӯх», «хоча», «гузар», «лаб», «пул», «об») и прилагательных, типа «нав», «боло», «поён», «дароз» и др.

Топоним-сочетания с таджикско-согдийскими и согдийско-таджикскими основами. Таких топонимов в данном регионе сохранилось в небольшом количестве и на протяжении длительного развития таджикского языка трансформировались и приобрели новые формы. Например: Ангоро Сармат, (*пастбище в селе Вору дехота Вору*), Сойи Ғарибак (*река*), Сойи Думқулак (*река*), Сойи Шингак (*река*), Сойи Бурси Дароз, Сойи Зағоза, Сойи Ғудал, Сойи Сўгар, Сойи Мағалак, (*сухое русло в дехоте ЛШ.*) и др.

В следующем разделе были изучены топонимы с согдийскими корнями в структурном аспекте, которые были дифференцированы на следующие группы:

- **Простые топонимы:** *Вен, Роч, Сор, Шинг, Андар (села), Зав, Фон, Шом, Чур (горы), Хохт (река)* и др., которые до сих пор используются, но их этимология не определена. Например, название речки Хохт произошло от согдийского *хахт* – родники, от ягнобского *хахт* – родники, которые в свою очередь произошли от согд. *Хах* – родник, ягн. *хак* – родник. Надо отметить, что такие простые топонимы в других местах и регионах сохранились до сих пор¹⁴. Приведем ещё примеры таких простых топонимов: *Соп [sār] Сор* – (*село*)напротив, лицом к лицу; *Шинг [šing] Шинг* – *вост.-тадж. (село)* один из видов диких деревьев, кустарников; *Зав [zāv]* – *вост.-тадж. (гора)* скалы и горы, из которых вытекает сель и образуются глубокие ямы; *Фон [sār]* – *вост.-тадж. (гора)* – широко раскрытый; *Чур [čur]* *вост.-тадж. (горы)*- прямой и подвешенный, висячий подвесной.

- **производные топонимы с согдийским субстратом.** Такие топонимы появляются в результате присоединение к основе согдийских формантов, обозначающих место, местность: *Ғазза (село)*, *Лангар, Ғазнич, Роғич, Уреҷ (реки)*, *Панӣ, Мижгон, Найнак, Пишкат, Афтопин, Зағоза (сухие русло)*, *Нофин, Хохт, Шашкат, Зурмиҷ, Нағнут, Хохон, Заврон, Киштуд, Ғурбик, Хешуф, Мо-*

¹⁴. Тураев, Б.Б. Номвожаҳои ҷуғрофии субстрати сугдӣ дар қаламрави Панҷакенти бостонӣ. /Б.Б. Тураев. Суханшиносӣ. -2020. №2. Саҳ. 26-36

сариф, Кантиф, Рашна, Пагна (*сел и населенные пункты*), Вачагна (*перевал*) и др.

- **Сложные согдийские топонимы.** В топонимике Пенджикентского региона можно встретить сложные топонимы, в числе которых Панчекат (*город*), Варзиканда, Ғарибак, Саразм, Филмандар, Ғиждарва, Ғўйтан, Порвен, Падруд, Ғўсар, Шашкат//Шашкат, (*названия сел*), Қайнар, Искандар/Искондар, (*махаллы*), Учқўл (*пик*), Пишнодар, Пишкат, Маниғар, Тарахш (*горы*), Пушневат, Ағмад, Хучикрут, Ғареват, Майсоғар (*реки*), Амшуд (*озеро*), Харката (*урочище*) и др.

- **Сложносоставные согдийско-таджикские топонимы.** В этом подразделе можем подвергнуть анализу топонимы, которые встречаются и в настоящее время. Если обратить внимание, на их структуру, то можно обнаружить в ней согдийские компоненты. Например: Акастўда (*гора в село Некот*), Куфнова (*гора в село Зери Ҳисор*), Роҷрўд (*река в дехоте Амондара*), Катасупоҳ (*гора в селе Авазали дехота Саразм*), Хуҷикрўд (*река в селе Вору*), Шиндарё (*река в селе Бадғаҳ дехота Шинг*) и др. В качестве второго компонента таких терминов, как правило, употребляется таджикские слова, обозначающие географический объект: «-*рўд, нова, супоҳ, (сипоҳ), доиа, теппа, дарё*» и др.

Третий раздел третьей главы называется «**Займствованные и смешанные топонимы**».

В первом подразделе рассматриваются географические названия Пенджикентского региона, которые перешли в таджикский язык из других языков и вместо с исконно таджикскими словами образуют термины-словосочетания. Перечислим их:

- арабизмы: Боғи Чаббор (*степь*), Гузари Бакқоли (*мах.*)... и т.п.;
- русизмы: *развалинах* Рабочий поселок, Шахтерский поселок, *пик* Сахарная Голова и др.;
- тюркизмы: Туксанкорез, Шўрбулоқ (*родник в селе Чинор*), Қўрғон, (*гора в селе Вору*), Қарчағай, Қорасув (*родники*) и др.

Этот пласт заимствований наиболее многочисленный в топонимии рассматриваемого региона.

В формировании топонимике рассматриваемого региона активно использовались таджикско-тюркские, тюрко-таджикские или чисто тюркские топонимы, что можно подтвердить следующими примерами: Гандабулоқ (*урочище или сухое русло*), Етгисой (*ущелье*), Қофлондара (*гора*), Урдабулоқ (*пастбище*), Тухсанкорез (*канал-реки*), а также арабско-таджикские или таджикско-арабские топонимы: Маликчониё, Муъминобод (*махалли*), Савракато, Чилламазор (*мазорот*), Ҳочатбарор (*родник*), Хўчағариб (*село*), Чилмехроб (*гора*) и др.

В заключение можно утверждать, что языковые пласты топонимов и их основа в Пенджикентском регионе развивались и формировались из согдийских, таджикских, смешанных и заимствованных топонимов простых, составных, сложных и топонимов-сочетаний.

Четвертый раздел третьей главы «Топонимы типа *pluralia tantum*» содержит анализ топонимов, имеющих древнюю историю. В своей структуре они содержат окончания **-иф, -иф, -ев, обозначающие множественность**. Например: **Хешуф (свежие, родственники)**, **Мосариф** (холодные места, всегда покрытые снегом), **Кантиф** - (овраги – от древн. иранск. - kanta// kanti, по значению рыть, копать), **Чориф** (четыре узких ущелья), **Мӯриф** (теснины воды)¹⁵.

Множественность **-хо** в топонимах этого региона может выражаться с помощью окончания **-хо**, которое иногда сокращается в виде **-о** или **-ё**:

Чилтано [čiltanā] **chiltano** (*утёс/глыба/скала в село Гусар*), **Тануро** [tanurā] **tanuro** - (*настбище в селе Фароб*), **Сабдбарго** [sadbargā] **sadbargo** - (*настбище в дехоте Шунг*), **Урозиё** [urāziyā] **uroziyo** (*махалла в селе Некнот дехота Рӯдакӣ*) и т. п.

В рассматриваемом регионе также встречаются топонимы с суффиксами множественного числа обозначающим место, укажем их:

- суффиксы **-он, -ён**: **Чокарон** [čākarān] **Chokaron** – – слуги (*мах. в село Ёрӣ*); **Дарвешон** [darvešan] **darveshon** – бедные, нищие, (*родник в село Некнот*); **Зебон** [zebān] **Zebon** – аз *шубон*; пастух (*деҳасело в дехоте Халифа Ҳасан*); **Зиндон** [zindān] **Zindon** – темницу, но в названии реки обозначает живое, живущее (*река/озеро в дехоте Вору*); **Седухтарон** [seduchtarān] **seduchtarān** – место трех девушек, - три ангела (*урочище в село Озодагон дехота Хурми*); **Париён** [pariyān] **pariyon** – место обитания красавиц (*урочище в село Ёрӣ*)¹⁶.

Таким образом в ходе анализа было выявлено, что в топонимике Пенджикентского региона имеются простые, производные, сложные и топонимы-сочетания. Одной из особенностей топонимики в этом регионе считается наличие в них топонимов с согдийским субстратом, а также многочисленные заимствования из русского, тюркских и арабского языков.

Заключение

В результате проведенного исследования топонимов Пенджикентского региона были выявлены выводы на 23 пунктов, которые заключаются в следующее:

1. В заключении формируются основные выводы в соответствии с задачами исследования.

Базируясь на богатом научном материале впервые в таджикском языкознании была исследована топонимическая система Пенджикентского региона в лексико-семантическом аспекте.

Исследование и изучение географических названий Пенджикентского региона показывает, что формирование топонимы Зеравшанской долины, в частности, Пенджикентского региона, происходило и складыва-

¹⁵. Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ./ Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ. – Душанбе: 2019, -280 сах.

¹⁶. Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ./ Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ. – Душанбе: 2019, -280 сах.

лось в разные исторические периоды, которые используются до сих пор [1-М].

2. Было установлено, что корни большинства топонимических единиц Пенджикентского региона, являясь продуктом прошлого, формируются и развиваются на базе общеиранской основы и её согдийской ветви. Во многих топонимах до сих пор сохраняются элементы, установленные от древних традиции. Это касается, в первую очередь, согдийского субстрата, наиболее ярко проявляющегося в названиях географических объектов.

С учетом географических, биологических, геологических особенностей местности, составленные как в топонимах прошлого, так и в современности, а также отражены особенностей занятий народа этого региона. Сохраняются множество имен с выражением особенностей ойконмии, оронимии, гидронимии, зоонимии, фитонимии, религиозно-мифологические, омофонические, теонимии, некронимии, цветов и символов надежды и упования, имена лиц, и идеалы эпохи и было установлено что в этом регионе обильны всевозможные топонимы [1-М, 12-М].

3. В тоже время именно посредством лексико-семантического анализа в этом регионе стали возможным чтобы топонимы имеющие и возникшие как омофонные, как Искандар (*махалла в село Зери Хисор дехота Рӯдакӣ*), Фарибак (*село в дехоте Хурмӣ*) Санчаршоҳ (*крепость в дехот Суджина*), Хамид (*гора в с. Вору*), Бадгах (*село в дехоте Шинг*), Каратеппа (*урочище*), Урдакон (*махалла*), Хушёр (*озеро*) и другие изучались и уточнялись правильным смыслом [7-М].

4. В итоге, после исследования исторических развитии топонимов и их изучение по этимологии, как Панчекат, Саразм, Фарибак, Киштуд, Зимтуд, Гусар и другие топонимы выясняются их смысл правильным, научным методом лингвистики [1-М, 2-М, 3-М, 4-М].

5. Элементы, основанные на древних тардициях, до сих пор сохраняются во многих топонимах. Это относится, прежде всего, к согдийскому субстрату. Большинство исследованных топонимов составлены и образованы из согдийских формантов, причем эти исследуемые топонимы имеют иранские (согдийские) суффиксы и топоформанты, такие как «-ич//уч, -ин, -на, -кат//кат+а, канд+а, (кент) , -кон, -дар, -ан+дар, -ак, -иф/-ев/-сф и форманты -гар /-кар/-кара, хар-» (всего 19) широко используются [8-М, 11-М].

6. Топонимы Пенджикентского региона состоят и составлен из таджикских суффиксов как -он, -й, -гар+он -и+ё+на, -и+на, -ак, -гах, -ин, -ча, -а, -о (-хо) и вобщем их 14 единиц, которые ежегодно и ежедневно с учетом строительства новых населенных пунктов и других географические объектов увеличиваются [10-М, 11-М].

7. Анализ и рассмотрение географических названии Пенджикентского региона показывает, что из 881 рассмотренный топоним 189 единиц согдоосновных топонимов, 69 единиц турско-монгольских, 4 единиц рус-

ских и остальные 617 единиц топонимов являются таджикскими названиями, которые созданы в виде простых, составных, сложных и топонимов-фраз [8-М].

8. Часть топонимов Пенджикентского региона составляют простые таджикские слова, которые 18 топонимов относятся к этой части. Например: Дашт, Шер Охан (*горы*), Хушк, Соя (*озер*), Лалм (*ущелье*), Суфа (*пастбище*) и другие, используются в качестве названий географических объектов [5-М].

9. А также в Пенджикентском регионе больше употребляются согдийские простые по составу слова в топонимах *Вен, Роч, Сор, Шинг, (село), Зав, Фон, Шом, Чур (горы), Хохт (река)* и другие, которые до сих пор используются и остались в употреблении [11-М].

10. Также составные согдоосновы топонимы в этом регионе встречаются как Шингак (*село*) Урто (*гора*), Вагаштон (*село*), Фонй (*село*), Вашанй (*махалла*) и другие, которые также являются составными таджикскими топонимами наблюдаются очень часто как Рӯдак, Кӯлак, Хирсак, Себак, Бедак, Богча, Ёрй, Беоба, Мушистон и другие [10-М, 11-М].

11. Составные топонимы согдийской основе остались до сих пор, часть их корней остались как форманты, например: Панчекат, Чориф, Мосариф, Зурмич, Роғич, Мӯриф, Хурмй, Кантйф, Вачағна, Рашна и др. [1-М, 4-М].

12. Сложные таджикские топонимы встречаются чаще, на ряду с ними топонимы больше наблюдаются (Панчрӯд, Хирсхона, Рахрав, Гӯрдара, Чилмехроб и др.) согдо-таджикские (Моғиёндарё, Куфнова), турко-таджикские (Гандабулок, Етгисой, Камартош и др.) [12-М].

13. Много сложных согдоосновых топонимов относящихся ко всем названиям географических объектов (село, гора, река, махалла, озеро и другие топонимы, в том числе Пенджикент, Варзиканда, Майката...), более 33 – составляют число, и стоит отметить, что при таком обилии такие имена представляют собой древние и изначальные границы нашей прародины.

В данном регионе также наблюдаются больше согдо-таджикские сложносоставные топонимы, в которых сформировались согдийские корни с таджикскими частицами и их не очень много как – рӯд, нова, дона, теппа, и др.) [7-М].

14. Наблюдается также таджикско-турецкие и славянские сложносоставные топонимы, которых очень их мало, и такие топонимы появились в результате переселение кочевников, когда последние столетия стали жителями этих мест, или изменились из-за таких случаев, названия географических объектов даже передались (Камартош, Гандабулок и др.) [11-М].

15. Больше частей топоним-фраз Пенджикентского региона составляют только абсолютно таджикские составные слова, создавшиеся от су-

шестьствительных «дашт, пушта, шах, ағба, сой, мазор, дара, чашма, сар, калъа» и др. [8-М].

16. Собрание и анализ и рассмотрении топонимов Пенджикентского региона развития и появление языковых пластов топонимов этого региона можно определить в трёх слоях [12-М].

а) ираноосный лексический пласт (согдийский, таджикские);

б) заимствованные пласт (тюркские, русские, арабские и др.);

в) смешанные лексический (таджикско-тюркские, таджикско-арабские, или наоборот).

17. В данной диссертации названия и наименования топонимов в Пенджикентском регионе анализируются и рассмотрены, особенно в области ойконимов 1 город, 74 улиц (всего 355), из оронимов 4 хребта, 9 пиков, 12 горы, 105 гора, 12 перевалов, 5 оврагов, 68 урочищ, 28 пастбищ (всего 239), из гидронимов 1 ледник, 112 рек, 3 канала, 20 озер, 40 родников (ещё больше десятка родников без названия), 3 пруда, 12 джуйборов, 3 арыков, (190), 33 сухое русло, 12 ручей пересыхающих, а также 8 историко-археологических объектов - в общем 881 топоним. Выяснилось что наряду с существованием согдоосновы топонимы этого региона также истинно таджикские топонимы, тут вполне использовано и после переселения кочевых народов (их. как узбеки/, тюрки и русские) заимствованные топонимы тоже появились, которых очень их мало [11-М, 12-М].

18. Анализ формы словосочетание в согдоосновых топонимах особенно топонимы имеющие согдийские корни Пенджикентского региона за исключение обследования ученых- лингвистов советских периодов А.Л. Хромов, Б.И. Климчитского, О.И. Смирновой, Л.А. Лившица, М.Н. Боголюбова и других, которые показали хорошую заслугу в этой сфере вполне не рассмотрено в развитии создания топонимов и их изучении полезны. В том числе, в нашей стране новейшие наименования этим стилем топонимы как Зарканд и Заркат или Пошканд и Навкат, а также использование и употреблении реализации согдоосновых формантов -кат, -канд, -ин, -на, -кон, на возрождении новых таджикских топонимов могут стать нормой исторических форм традиции в наименовании и создании современных топонимов [1-М. 7-М].

19. Анализ, обследования и изучение согдоосновых топонимов Пенджикентского региона Зеравшанской долины нам даёт возможность знать о существовании таких топонимов и до сих пор их использование не только презентуют наш согдийский исторический период, но и считаются представлением наших древних границ обитания таджиков [1-М, 7-М, 12-М].

20. Наше исследование показало что топнимы имеющие количественные особенности этого региона больше на таджикском языке в сложных словосочетаниях как Хафткӯл, Ҳазорчашма, (*озер*), Ҳазорчашма, (*родник*), Яккахона, Чорроҳа, Чорбоғ, Хафтрӯд, (*сёл*), Хафтзағорахӯр,

Седухтарон, Чилдухтарон, Чилтано (*скал*) и другие появились и развивались [10-М, 11-М].

21. Важен тот факт, что номенклатура топонимов региона активно пополнялась за счет заимствований из арабского, тюркских, а в настоящее время – из русского языков [6-М, 7-М].

22. В создании топонимов этого региона также с использованием местных говоров настоящего существующего наблюдается, что имеется древняя история. В том числе, Урто или Урозиё, которые имеют согдийские корни и связаны с ними. Это традиция создания топонимов осталась в географически названии Танӯро, Садбарго, Мехропо ва Чилтано, которые до сих пор остались и наблюдаются [12-М].

23. Именно в результате изучения и совершенно правильного логического исследования в сфере лингвистики определяются лексико-семантические, структурные и этимологические исследования топонимов, и такими обследованиями в лингвистике, можно представить правильный анализ топонимов каждого региона. [11-М, 12-М].

Проведенный структурный анализ богатого фактического материала, также позволяет сделать вывод о том, что новые топонимы формировались в соответствии с принятыми в таджикском языке нормами словообразования и словопроизводства.

В заключение следует отметить, что анализ и изучение географических названий каждого региона нашей страны посредством лексических, семантических, структурных и этимологических исследований являются обязательными и необходимыми, поскольку именно через эти отрасли языкознания они считаются важными в глубокое изучение истории языка и развития современного таджикского языка.

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ДИССЕРТАЦИИ

На основе изучения лексических, семантических, этимологических и структурных особенностей географических названий Пенджикентского региона в целях дальнейшего исследования и изучения топонимов этого региона и использования их компонентов и топоформантов, диссертантом вносятся следующие рекомендации, на основании которых планируются определенные работы:

1. Диссертация может способствовать соискателям ученой степени и будущим исследователям в изучении топонимики Пенджикентского региона, прежде всего, географических названий региона.

2. Результаты данного исследования способствует изучить вопросы топонимики, в том числе оронимов Пенджикентского региона и территории Зеравшанской долины.

3. Изучении этимологии региональных топонимов, большинство слов, которых имеют древнюю историю, имеет важное значение в решении ряда вопросов, связанных с историей таджикского литературного

языка, в частности, его этапов развития, стилистических аспектов, лексических и лексико-семантических пластов.

4. Изучение региональных топонимов позволяет правильно сделать выводы об исторической закономерности происхождения, формирования и эволюции слов в таджикском языке, факторах их систематизации и научной основы при анализе тематических групп в целом.

5. Изучение и развитие этимологии топонимов можно осуществлять как учебное пособие в высших специальных учебных заведениях.

6. Результаты исследования, полученные нами в ходе изучения по данной теме, могут быть использованы при научном исследовании различных вопросов топонимики таджикского языка.

В целом, данная диссертация является началом специального научного исследования в этой области, привлекающего внимание исследователей к изучению смежных вопросов. Обширное топонимическое изучение географических названий Пенджикентского региона и Зеравшанской долины является одним из наиболее актуальных вопросов языкознания и подтверждает перспективность исследовательской темы диссертации.

Научные публикации по теме диссертации

I. Научные публикации в ведущих теме диссертации рецензируемых изданиях, рекомендованных ВАК при Президента Республики Таджикистан:

[1-М]. **Зулфониён Р.Р.** Оригинальный вариант одного согдийского топонима / Р.Р. Зулфониён // Авджи Зухал, научный журнал ТГМУ им. А.И. Сино. – Душанбе, 2019. – № 3(36). – С. 133-139. (на тадж. яз.)

[2-М]. **Зулфониён Р.Р.** Понятие и использование согдийской частицы «гар»/«кар+а» в топонимах территории Пенджикента / Р.Р. Зулфониён // Словесность, научный журнал ТННА. – Душанбе, 2019. – № 4(36). – С. 50-61. (на тадж. яз.)

[3-М]. **Зулфониён Р.Р.** Толкование топонима Саразм / Р.Р. Зулфониён // Авджи Зухал, научный журнал ТГМУ им. А.И. Сино. – Душанбе, 2020. – № 3(40). – С. 129-135. (на тадж. яз.)

[4-М]. **Мухаммадҷонзода О.О., Зулфониён Р.Р.** Место формантов -уд// -ут в согдийских топонимах Пенджикентского региона / О.О. Мухаммадҷонзода, Р.Р. Зулфониён // Вестник Института языков, научный журнал ГИЯТ им. Сотима Улугзаде. – Душанбе, 2022. – № 4(48). – С. 14-21 (на тадж. яз.).

[5-М]. **Зулфониён Р.Р.** Языковое формирование оронимов Пенджикентского региона / Р.Р. Зулфониён // Вестник Таджикского национально-го университета. – Душанбе, 2022. – №8. – С. 48-54 (на тадж. яз.).

II. Научные статьи автора в сборниках и других изданиях:

[6-М]. **Зулфониён Р.Р.** Проблемы в наименовании населенных пунктов страны /Р.Р. Зулфониён // Сборник статьи научно-республиканской конференции – «Традиции присвоения имён и географических названий». – Душанбе, 2016, –С. 77-89 (на тадж. яз.).

[7-М]. **Зулфониён Р.Р.** «Возрождение настоящих географических названий в период Независимости» /Зулфониён Р. // Вестник Военного института Министерства обороны. Научно-популярный журнал МО РТ. – Душанбе. 2022. -№2 (32). –С. 152-161. (на тадж. яз.).

[8-М]. **Зулфониён Р.Р.** Географические названия – основа отражения истории и территории страны. /Зулфониён Р.Р. // Сборник статей международной конференции –«Развитие таджикского литературного языка в период Независимости: проблемы и стратегии» (в честь 85-летия докт. фил. наук, профессора Хомида Маджидова). ТНУ. –Душанбе. 2021. –С. 304-313 (на тадж. яз.).

[9-М]. **Зулфониён Р.Р.** Толкование топонима Гусар. /Зулфониён Р.Р. // Сборник статей научной конференции ГИЯТ им. Сотима Улугзаде. – Душанбе. 2022. –С. 25-31 (на тадж. яз.).

[10-М]. **Зулфониён Р.Р.** Отражение таджикских географических названий в региональных топонимах /Зулфониён Р.Р. // Сборник научных статей -«Анвори дониш», ГПУТ имени Садриддина Айни. –Душанбе. 2022. С. 57-72 (на тадж. яз.).

[11-М]. **Зулфониён Р.Р.** Правильное понимание смысла в возрождении национальных топонимов. /Зулфониён Р.Р. //Наследие предков. Научно-популярный и культурно-просветительский журнал (на тадж.). – Душанбе. -№24. 2022. С. 46-49. (на тадж. яз.).

[12-М]. **Зулфониён Р.Р.** Этимологический анализ – основа главной толковании понятия топонимов /Зулфониён Р.Р. //Материалы Международной научно-практической конференции на тему: «Актуальные проблемы языкознания и литературоведения в настоящее время» ГИЯТ им. С. Улугзаде (23-24 декабря 2022 года). –Душанбе, 2022. -С. 96-103.

СЧПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- ав. - авестинский
- ар. – арабский
- в.т. – вост. -таджикский р. – река
- инд.евр.* – *индо-европейский*
- и.ир.* – *индо-иранский*
- Л.Ш.* - Лоик Шерали
- мавз.* – мавзолей
- мах.* – махалла
- Мог.* – *Могийён*
- М.Ш.* –Мазори Шариф

паст. – пастбища

Пиджк. – Пенджикент

руш. – рушоний

санскр. – санскрит

с. – село

стр. – страница

сог. – согдийский

тюрк - тюркский

уроч. – урочище

ф. бост. – форси бостон

ягн. - ягнобский

ХУЛОСАИ МУХТАСАРИ

дисертатсияи номзадии **Зулфониён Раҳим Раҷабзода** дар мавзуи «**Таҳқиқи луғавию маъноӣ ва сохтори номвожаҳои ҷуғрофии минтақаи Панҷакент**», ки барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.02.01. – Забони тоҷикӣ пешниҳод шудааст.

Калидвожаҳо: топонимика, объекти ҷуғрофӣ, таркиби луғавӣ-маъноӣ, топонимҳо аз рӯйи сохт, субстрати суғдӣ, топформантҳои эронӣ-асос, иқтибосгирӣ, решашиносӣ, хусусиятҳои топонимҳо, қабатҳои забонӣ ва ғ.

Омӯзиш ва баррасии номвожаҳои ҷуғрофии кишвар яке аз масоили мубрами забоншиносии муосири тоҷикӣ ба ҳисоб рафта, топонимикаи минтақаи Панҷакент як қисми таркибии топонимикаи тоҷикӣ ба ҳисоб меравад, ки дар он тамоми равандҳои ташаккул ва тақмили забони тоҷикӣ инъикос меёбад.

Омӯзиши нокифояи хусусиятҳои маъноӣ, луғавӣ ва калимасозии номҳои объектҳои ҷуғрофӣ дар ин минтақа барои ба сифати омӯзишӣ интиҳоб гардидани мавзуи мазкур асос гардидааст.

Таъриху ривоёти омӯхташуда дар бораи пайдоиш, инкишоф, ва дигаргуншавиҳои топонимҳои минтақаи Панҷакент, муайян кардани этимологияи онҳо, дақиқ кардани роҳҳои гуногуни ташаккули топонимҳои минтақаи алоҳидаи баррасишаванда, барои омӯзиши кулли тамоми системаи топонимии забони тоҷикӣ заминаҳои илмӣ ба вучуд оварда, инчунин, барои пайдо шудани номҳои нав мусоидат менамояд.

Дар асоси маводди бузурги далелу асоснокшуда бори нахуст дар забоншиносии тоҷикӣ хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва сохтори топонимҳои минтақаи омӯхташаванда баррасӣ гардида, ҳамзамон, дар як вақт муайян намудани онҳо аз ҷиҳати решашиносӣ, мавҷудияти субстрати суғдӣ дар топонимҳои алоҳида ва алоқаи генетикии онҳо бо забони форсии бостон мавриди таҳқиқ қарор гирифтанд.

Аз ҷониби дисертант муқаррар ва маълум карда шуд, ки аксари топонимҳои минтақаи Панҷакент, ки решаи қадима доранд, маҳфӯз монда, айни замон, дар шакли аслии худ истифода мешаванд. Ҳамзамон, далелҳои қобили таваҷҷӯҳанд, ки аксари топонимҳо бо хусусияти рельефи кӯҳсорӣ минтақа, инчунин, бо воқеаҳои гуногуни таърихӣ дар ҳудуди он ба вучудода маъруф мебошанд.

Дар ташаккули ин топонимҳо қариб тамоми усулҳои анъанавии калимасозии забони тоҷикӣ истифода шудаанд.

Дар пайдоишу ташаккули топонимҳои минтақаи Панҷакент иқтибоси номвожаҳо аз забонҳои суғдӣ, яғнобӣ, арабӣ, русӣ ва туркӣ нақши муҳим доранд.

АННОТАЦИЯ

кандидатской диссертации **Зулфониёна Рахима Раджабзода** на тему
**«Лексико семантический и структурный анализ топонимов
 Пенджикентского региона»**, представленный на соискание
 ученой степени кандидата филологических наук по специальности
 10.01.02. – Таджикский язык

Ключевые слова: топонимика, географический объект, лексико-семантический состав, топонимы по структуре, согдийский субстрат, иранские топоформанты, заимствования, субстрат, характеристики топонимов, языковые пласты и др.

Изучение и рассмотрение географических названий считается одним из актуальных вопросов лингвистики.

Топонимика Пенджикентского региона является органичной частью таджикской топонимики и в ней отражаются все процессы формирования и совершенствования таджикского языка. Недостаточное исследование семантических, лексических и словообразовательных особенностей наименований географических объектов региона явилось основанием для выбора данной темы в качестве объекта исследования.

Исследованные истории появления, развития и трансформации топонимов Пенджикентского региона, определение их этимологии, выявление различных способов образования топонимов отдельного взятого региона, создает научные предпосылки для тотального изучения всей топонимической системы таджикского языка, а также способствует появлению новых названий географических объектов.

Базируясь на большом фактологическом материале, впервые в таджикском языкознании были исследованы лексико-семантические и структурные особенности топонимов изучаемого региона, с одновременным определением их этимологии, наличием согдийского субстрата в отдельных топонимах, генетическая связь с древнеперсидским языком.

Диссертантом было установлено, что большинство топонимов Пенджикентского региона имеющих древние корни, сохранились и употребляются в настоящее в своем первоначальном виде. Также заслуживает внимания тот факт, что большинство топонимов связана с особенностями горного рельефа региона, а также с различными историческими событиями, происходившими на его территории.

В формировании этих топонимов использованы почти все словообразовательные традиционные способы таджикского языка.

Особую роль в проявлении топонимов Пенджикентского региона сыграли заимствования из согдийского, ягонбского, арабского, русского и тюркских языков.

ANNOTATION

of the candidate's dissertation of **Zulfonion Rahim Rajabzoda** on the topic "**Lexiko Semantic and Structural Analysis of Toponyms of the Pengji Cent Region**", submitted to the degree of candidate of philological sciences in the specialty 01/10/02. - Tajik language

Keywords: toponymy, geographical object, lexico-semantic composition, toponyms on the structure, Sogdi substrate, Iranian top formants, borrowing, substrate, characteristics of toponims, language layers, etc.

The study and consideration of geographical names is considered one of the topical issues of linguistics.

Toponymika of the Penjikent region is an organic part of Tajik toponymics and it reflects all processes of formation and improvement of the Tajik language.

Insufficient study of semantic, lexical and word-forming specialized names of geographical objects of the region was the basis for choosing this topic as an object of study.

The studied stories of the appearance, development and transformation of toponyms of the Pengjicent region, the definition of their etymology, identifying various ways to form toponyms of a separate region, creates scientific prerequisites for total study of the entire toponymic system of Tajik Language, and also contributes to the emergence of new, more expressive in content and colawing on the pronunciation.

Based on a large factual material, for the first time in Tajik linguistics, the lexico-semantic and structural features of the toponyms of the studied region were investigated, with the simultaneous definition of their etymology, the presence of Sughd Substrate in separate toponyms, genetic communications with the ancient Persian language. The disminteid was established that most toponyms of the PengjiCent region having ancient roots were preserved and used now in their original form. The fact that most toponyms are associated with the peculiarities of the region, as well as with various historical events in its territory, also hesit about attention. In the formation of these toponyms, almost all word-forming traditional methods of Tajik language are used. A special role in the manifestation of toponyms of the Pengjickent region was played by borrowings from Sughdsky, Yagybsky, Arabic, Russian and Turkic languages.

Подписано в печать __. __. 2023.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Усл. Печ. л. 3,5
Тираж __ экс.

Отпечатано в типографии «Хирадмандон»

